

Snijden, scheren en smeren.

Bestaan en gezondheid in Zevenbergen rond 1700.¹

door

Ton Kappelhof

EEN MEDICINAE DOCTOR EN EEN CHIRURGIJN

Op 13 december 1682 vervoegen zich twee mannen bij de in Zevenbergen residerende notaris Adriaan Segers Voorhoff. Zij zijn bereid een verklaring af te geven, omdat Lambertus Buyscher daar om heeft gevraagd. Buyscher woont in Zevenbergen en is 'medicinae doctor' [= doctor in de geneeskunde], destijds de gebruikelijke afsluiting van een academische studie in de geneeskunde. Wat is er gebeurd? Op Sint Andriesdag 30 november kuierden de beide mannen met meester-chirurgijn Antonie van der Put over de Hazeldonkse weg in de richting van de Borstelaarse Vliet. Al lopend kwam het gesprek op de ruzie die Van der Put had met Buyscher. De beide 'attestanten' raadden Van der Put aan de zaak bij te leggen. Wat had dat voor zin, was het niet veel slimmer de hele affaire af te drinken? Van der Put zag dat héél anders. Nee, beter was 'dat hy dien selfden dagh nogh moeste drincken van syn bloet', daarmee doelende, aldus de notaris in zijn jargon, op Buyscher. Chirurgijn Van der Put had dus een conflict met dokter Buyscher en kon zijn bloed wel drinken. Een van de twee vereiste getuigen is Jan Couterman, de gerechtsbode, wat erop wijst dat aan de verklaring een zekere waarde werd gehecht.²

Hoe de zaak afliep doet nu niet ter zake. Wel dat er in 1682 in Zevenbergen op zijn minst één medicinae doctor en één chirurgijn werkzaam waren en dat zij elkaar niet uit konden staan. Dat Buyscher ook bij anderen irritatie opwekte zou afgeleid kunnen worden uit een incident in 1689. De huisknecht van drossaard Rudolf Bressy pleegde toen in opdracht van zijn baas een aanslag op de dokter, en dat nog wel in het stadhuis van de stad Zevenbergen.³

INLEIDING

Dit artikel gaat over de gezondheid en de gezondheidszorg in Zevenbergen tussen 1680 en 1720. Over Zevenbergen is in dit jaarboek nog maar nauwelijks gepubliceerd. Het maakte dan wel geen deel uit van de baronie van Breda, maar grensde wel daaraan. Bovendien waren leden van het Huis Oranje-Nassau van 1648 tot 1795 baron of barones van Zevenbergen. Over de gezondheidszorg in dit deel van de Republiek der Verenigde Provinciën weten we nog maar weinig. Wat er over deze periode geschreven is gaat vaak over de steden; met name grote steden als Amsterdam kregen onevenredig veel aandacht. De nadruk ligt op instituties zoals gasthuizen, medische beroepen, de organisatie en de verhoudingen tussen diverse soorten van medische experts.

- 1 Met dank aan drs. Frans Gooskens, dr. Cock Gorisse, dr. Karel Leenders en dr. Pieter Bol, arts-epidemioloog in Amsterdam voor hun adviezen.
- 2 RAWB, ONAZ, inv. nr. 24 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), schermpagina 38, akte d.d. 13 december 1682. Dr. Buyscher komt overigens niet voor in: Bots, H., *Noordbrabantse studenten 1550-1750*. Dit wijst erop dat hij niet uit Noord-Brabant kwam; mogelijk is ook dat hij helemaal geen geneeskunde had gestudeerd. Buyscher was, wat men gezien zijn status wel zou verwachten, geen lid van de vroedschap van Zevenbergen. Zie: Delahaye, *St. Jorisgilde*.
- 3 RAWB, ONAZ, inv. nr. 24 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), schermpagina 62, akte 21 oktober 1689.

Aan de medische geschiedschrijving van Nederland moet nog veel worden gedaan. Zo is er nog steeds geen bruikbaar overzichtswerk. De meeste aandacht ging de afgelopen decennia uit naar de tijd na 1800. Ernstiger is nog dat de voor goed onderzoek benodigde infrastructuur grotendeels is verdwenen. Het enige universitaire instituut, de afdeling Metamedica van het Medisch Centrum van de Vrije Universiteit (VUMC), waar een team van ervaren, kundige en productieve onderzoekers werkte en ten dele nog werkt, wordt stap voor stap geliquideerd. Het VUMC geeft prioriteit aan medische ethiek en vindt dat de geschiedenis daarvoor moet wijken. Dat is een merkwaardige redenatie omdat nu juist de geschiedenis van de geneeskunde zo mooi laat zien dat normen en in hun kielzog ook regels voortdurend veranderen en dat de medische ethiek, soms met vertraging, daarin mee gaat.

Omdat er in dit jaarboek nog niet over Zevenbergen is geschreven, wordt de behandeling van de medische geschiedenis van een breed kader voorzien.

GEZONDHEIDSZORG IN DE VROEGMODERNE PERIODE

De afgelopen jaren publiceerde ik drie artikelen over de medische geschiedenis van Breda en omgeving in de zestiende en vroege zeventiende eeuw.⁴ Dat maakt een lange inleiding over gezondheid en medisch handelen overbodig. Ik stip alleen enkele zaken aan die voor een goed begrip van dit artikel van belang zijn. Vanaf de late middeleeuwen nam de vraag naar medische expertise toe. Mensen die ziek waren kregen behoefte aan raad van een expert en dus kwamen die er: *medicinae doctores*, chirurgijns, apothekers, vroedvrouwen en vrije meesters. De *medicinae doctor* onderzocht de patiënt, praatte met hem of haar en gaf advies. De chirurgijn werkte met zijn handen. Hij sneed, pleisterde en legde verbanden aan. Op het platteland waar geen apothekers waren gevestigd verkocht hij pillen, dranken en poeders. De vroedvrouw assisteerde bij bevallingen. De vrije meester was gespecialiseerd in moeilijke en riskante operaties zoals het verwijderen van blaasstenen. Hij reisde rond en maakte reclame voor zijn kunde. Afgezien van de vroedvrouw waren er nog veel andere vrouwen in dit veld actief. Zij verrichtten kleine operaties en verkochten geneesmiddelen. Hun kennis en ervaring verkregen zij door mondelinge overlevering en kijken naar wat anderen deden. Het handelen van al deze experts was echter bijzonder ineffectief. Wat directer gezegd: wie zich tot een geneesheer wendde, werd vaak niet beter; als hij pech had werd hij slechter, en in alle gevallen kostte het geld. De grote doorbraken in de geneeskunde zouden pas in de negentiende eeuw komen.

Het theoretisch kader waarbinnen de geneeskunde zich bewoog, stamde uit de oudheid en bestond uit een eindeloze variatie op de leer van de vier humoren: bloed, slijm, gele en zwarte gal. Dat is goed te zien aan de werken van de destijds bekende medicus Johan van Beverwijck. Deze in Dordrecht -niet ver van Zevenbergen- wonende academisch gevormde geneesheer schreef verscheidene veel gelezen en gebruikte werken over de geneeskunde. Zijn behandeling van het probleem van de koorts, iets waar ze in Zevenbergen veel mee te maken hadden, staat helemaal in het teken van de leer van de humoraal pathologie. De koorts, zo meent de zeergeleerde, wordt veroorzaakt door een onnatuurlijke hitte in het hart. Dat was immers volgens de theorie van de Romeinse arts Galenus de bron van alle lichaamswarmte.⁵ De chirurgijn die een patiënt met koorts aantrof kon daar niet veel mee beginnen, maar hij wist wel: ik moet dan kinine toedienen, want gebleken is dat dit vaak helpt.

De chirurgijn was rond 1700 nog helemaal ambachtelijk geschoold. Hij leerde het vak in de praktijk van een meester met wie hij mee opliep. In de meeste steden bestonden chirurgijngilden waarvan men lid moest zijn, wilde men het ambacht kunnen uitoefenen. Zo had Breda vanaf 1599 een chirurgijngilde.⁶ Op het platteland en ook in stadjes als Zevenbergen waren echter geen chirurgijngilden en was dit beroep tot 1804 vrij. Iedereen die meende het vak onder de knie te hebben mocht zich vestigen. De chirurgijn kon niet veel meer dan verbinden en aderlaten, terwijl zijn medicamenten de gevolgen van de kwaal verzachtten. Opiaten werden veel voorgeschreven tegen pijn, kininepreparaten bleken effectief tegen de koorts. Problemen met tanden en kiezen werden opgelost door deze te trekken of de patiënt deed niets waardoor er een abces ontstond. Na lang genoeg gezworen te hebben, viel de tand of kies uit. Er was dus veel vraag naar gezondheidszorg, er was ook een divers aanbod van medische deskundigen.

BRONNEN

Het artikel is grotendeels gebaseerd op archivalische bronnen. Een kardinale bron waren de Zevenbergse notariële protocollen die door het Regionaal Archief West-Brabant gedigitaliseerd zijn en dus thuis geraadpleegd kunnen worden. Ook de Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters die door deze archiefdienst worden beheerd en waarop een digitale toegang is gemaakt is met vrucht doorzocht. Digitaliseren van archieven versnelt en vergemakkelijkt het onderzoek in hoge mate en verdient daarom navolging. Natuurlijk was er ook veel te vinden in het oud-stadsarchief van Zevenbergen. Verder bracht het te weinig geraadpleegde archief van de Nassause Domeinraad in Den Haag vaak uitkomst. De publicaties van Albert Delahaye, streekarchivaris van Nassau-Brabant, en de norbertijn Isfridus de Groot bleken eveneens nog bruikbaar.

In het archief van de schepenbank van Zevenbergen bevindt zich een deel van het persoonsarchief van meester Antonie van der Put, van wie we hierboven lazen dat hij ruzie had met een vakgenoot.⁷ Het grootste deel van dit archief bestaat uit de patiëntenboekhouding die loopt over de periode 1683-1705. De 'rekeningboecken' geven een kijkje in de keuken van een chirurgijn en zijn in hun soort zeer zeldzaam. Er is gepubliceerd over boekhoudingen van chirurgijns in Dinteloord, niet ver van Zevenbergen, en Durgerdam, in Waterland.⁸

HET ONTSTAAN VAN EEN POLDERLANDSCHAP

Zevenbergen lag tot 1805 in het gewest Holland en bestond uit een stadje en een groot plattelandsgebied daaromheen.

4 Kappelhof, 'Aan de pols gevoeld', Kappelhof, 'Medische markt Breda 1545-1625' en Kappelhof, 'Medische markt Breda en Princenhage 1545-1633'.

5 Beverwijk, *Schat der Ongesontheydt, ofte genees-konste van de siekten*, in: *Alle de werken*, boek II, hoofdstukken V-X, p. 34-43.

6 Kappelhof, 'Medische markt', 168-169.

7 Met dank aan Otto van der Meij uit Aerdenhout (Noord-Holland) die mij ongeveer tien jaar geleden op het bestaan van dit document wees. Het is overigens ook naar behoren beschreven in de inventaris van het schepenbankarchief.

8 Haan, 'Turcq', en Ringoir, *Anthony Egberts*.

1. Kaart van Zevenbergen met in groen het rechtsgebied van de Baronie van Zevenbergen vóór 1795. Rood: voornaamste verbindingswegen over land en over water (Ontwerp: K. Leenders, Den Haag).

De grenzen tussen Klundert, ook vaak Niervaart genoemd, Hoge en Lage Zwaluwe en Zevenbergen liepen vóór de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1997 zeer grillig. De heerlijkheid Zevenbergen duikt aan het einde van de dertiende eeuw op en was een zogenaamde vrije hoge heerlijkheid, dat wilde zeggen dat de heren en vrouwen de hoge rechtsmacht bezaten en dat zij geen bede of schot verschuldigd waren aan de graaf van Holland.⁹ In de zeventiende eeuw sprak men doorgaans van de Baronie van Zevenbergen om de autonome positie van de heerlijkheid binnen Holland te accentueren.

Stad en land van Zevenbergen maakten deel uit van een economische regio die Zeeland, het noorden van Vlaanderen en de Zuid-Hollandse Eilanden omvatte. Na de overstromingen van het midden van de vijftiende eeuw, vaak episch verduidelijkt tot de Sint Elisabethsvloed van 1421, ontstonden hier platen en slikken. Wanneer deze hoog genoeg waren kwam er riet op waardoor de opslibbing werd versneld. Wanneer de plaat bij vloed niet meer onder water liep, werd deze gors genoemd en kwam er een begroeiing van grassoorten, biezen en snelgroeiende zachte houtsoorten zoals berk, wilg en els.¹⁰ Een gors werd vaak beweid met schapen of ander vee. Na verloop van tijd omringde men het gors met kaden om overstroming in de zomer te voorkomen. In de winter liep het nieuwe land nog wel onder zodat de opslibbing voortgang vond. Wanneer het gors hoog genoeg was kon men overgaan tot aanleg van een winterdijk, die bestand was tegen de stormvloed, die vooral tussen 1 november en 1 maart optraden. Na voltooiing van de winterdijk werd de polder verkaveld

en van wegen en sloten voorzien. De voor landbouw geschikte grond werd uitgegeven tegen een zogenaamde herencijs die anders dan een grondrente niet mocht worden afgelost. Op deze wijze ontstond een nieuw polderlandschap. Sommige polders zoals het Oudland van Zevenbergen dat ten zuiden en oosten van de stad lag, waren groot, andere heel klein. Thans wordt dit gebied doorsneden door snelwegen en spoorlijnen.¹¹

DE HEREN EN VROUWEN

De inheemse dynastie van de heren van Zevenbergen stierf in 1492 uit.¹² Door vererving kwam de heerlijkheid in handen van het geslacht van Glymes-Bergen op Zoom en in 1560 in dat van de graven van Arenberg.¹³ Dit geslacht behoorde tot de hofadel van de Habsburgers en had overal in de Nederlanden bezittingen. Zevenbergen was er maar een van. Door een voordelig huwelijk werden de graven van Arenberg hertog van Aarschot en uit dien hoofde bekleedden zij de prestigieuze functie van eerste edele in de Staten van Brabant. In 1633 werden de bezittingen van de Arenbergs, waaronder Zevenbergen, door de Spaanse koning geconfisqueerd omdat Filips van Arenberg betrokken was bij een samenzwering die tot doel had de Spaanse Nederlanden los te maken uit het rijk.¹⁴ In 1647 stond de Spaanse koning in twee verdragen Zevenbergen af aan de weduwe van Frederik Hendrik, Amalia van Solms. Doel van deze verdragen was om Frederik Hendrik, zijn vrouw Amalia en haar enige zoon Willem II te overreden mee te werken aan het vredesverdrag van Münster dat in 1648 zijn beslag kreeg. Het einde van de oorlog was voor de prins, die opperbevelhebber was van leger en vloot, financieel erg nadelig, zodat zijn passieve medewerking aan de totstandkoming van het vredesverdrag moest worden gekocht. De Spaanse koning wilde graag vrede sluiten met de Republiek der Verenigde Provinciën omdat hij dan zijn handen vrij kreeg om de oorlog tegen het militair superieure Frankrijk voort te zetten. Amalia bezat Zevenbergen tot aan haar dood in 1675, waarna het krachtens haar testament toeviel aan haar kleinzoon Willem III.¹⁵ Zevenbergen bleef daarna een bezit van het Huis Oranje-Nassau tot 1795 toe. Het maakte deel uit van het uitgestrekte aaneengesloten gebied in het noordwesten van Brabant en het zuiden van Holland, het Oranjeland, dat de leden van het huis soms als een privaat domein lijken te hebben beschouwd.

De Oranjes vertoonden zich bijna nooit in Zevenbergen. De oude burcht raakte in verval en kon daarom zonder veel bezwaar rond 1730 worden gesloopt.¹⁶ De heer had deze residentie niet meer nodig, anders dan het kasteel in Breda, waar de Oranjes ook zelden kwamen, maar dat wel in stand werd gehouden en aan het einde van de zeventiende eeuw zelfs werd voltooid. In de achttiende eeuw werd het Hof in Breda onderhouden zodat, als de Oranjes dat wensten, zij daar met hun hofhouding konden verblijven. Breda bleef dus van belang, Zevenbergen was voor het Huis een stipje op een kaart met vele stippen.

9 Janse, *Ridderschap in Holland*, 152-155.

10 Verhey, *De Biesbosch*, 39-49.

11 Ik ga hier verder niet in op de bedijkingsgeschiedenis van dit gebied. Er is veel literatuur in de vorm van boeken en artikelen waarvoor ik verwijs naar een bibliografie. Zie ook: Hoof, *De archieven*, 292-noot 7.

12 Delahaye, *Heerlijkheid en heren*.

13 Het stamslot van dit geslacht lag in Arenberg in de Kreis Ahrweiler in Duitsland.

14 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 388-396 en 400.

15 NAG, NDR, inv. nr. 1050 (rekening domeinen-generaal 1680), hoofdstuk 88 van de ontvangsten, f 141 r en volgende.

16 Delahaye, 'Kasteel van Zevenbergen'.

| DE DOMEINEN

Hoewel de Oranjes in de polders, anders dan in Niervaart, maar weinig land in volledig eigendom hadden, trokken zij wel aanzienlijke inkomsten uit dit domein.¹⁷ Dat kwam vooral doordat zij als enige het tiendrecht hadden: 10% van de graanoogst en een tiende deel van de aanwas van de veestapel, kalveren, biggen, lammeren, bijen enzovoort, kwam aan hen toe. Verder bezat de heer in 1663 de twee windkorenmolens en een reeks heerlijke rechten waaronder twee veren over de Mark, het visrecht en het jachtrecht.¹⁸ De dijken zelf met het gras dat daarop groeide, de dijkettingen, behoorden ook tot het domein. Belangrijker was nog het toezicht op wat men toen noemde politie en justitie. De heer benoemde de leden van de magistraat en de vroedschap en alle ambtenaren. Vanaf de late zeventiende eeuw werden de meeste ambten voor goed geld verkocht. Dat betekende wel dat een drossaard of secretaris alleen nog maar kon worden ontslagen bijvoorbeeld wegens faillissement, wanbeheer of ernstig en langdurig machtsmisbruik, als de Domeinraad de koopsom terugbetaalde. Wie een bedrijf zoals een wind- of rosmolen wilde oprichten had daarvoor een vergunning nodig van de heer.

Het beheer van de domeinen lieten de heren en vrouwen over aan de in Den Haag op het Binnenhof zetelende Nassause Domeinraad. Deze bestond meestal uit vier raden, een griffier, enige auditeurs voor het afhoren van de rekeningen, klerken en commiezen en enig lager personeel. De meeste goederen werden voor een zeker aantal jaren verpacht, de tienden werden jaarlijks verpacht omdat de oogst van jaar tot jaar sterk in kwaliteit wisselde. De Domeinraad zat zogezegd overal met zijn neus bovenop. De raden kwamen periodiek langs om te kijken hoe de zaken er voor stonden en voor alles, zelfs voor het omhakken van bomen, was hun toestemming vereist. De rekeningen van de stad en de polders werden afgehoord in aanwezigheid van een raadsheer.

| TWEE CONFESSIES

Zevenbergen had in 1700 twee confessies die elkaar met moeite verdroegen: de gereformeerde en de katholieke. In 1610 kreeg Zevenbergen een eigen gereformeerde gemeente. Hoewel deze, zeker na 1648, profiteerde van de politieke situatie konden de katholieken zich niet alleen handhaven, maar namen zij ook in aantal toe ten koste van de gereformeerden. Tot ca. 1670 deden minderbroeders-franciscanen de zielzorg, daarna waren het karmelieten uit Antwerpen.¹⁹ Zevenbergen viel onder het bisdom 's-Hertogenbosch.

In 1726 publiceerde de Zuid-Hollandse synode een rapport over de expansiedrift van de Zevenbergse katholieken. Zeker nadat vanaf ongeveer 1680 de schuurkerk naar de stad was verplaatst, waar hij nota bene gesitueerd was pal tegenover de gereformeerde kerk, werden de katholieken steeds brutaler. In 1726 was de situatie al zo ernstig, aldus de synode, dat de bevolking van de polders helemaal uit katholieken bestond en dat in de stad de meeste ambachtslieden, winkeliers en kooplieden rooms waren. Ook de meeste dienstboden waren katholiek. Zij maakten voor en na de maaltijd een kruisteken, wat in de ogen van hun gereformeerde bazen en bazinnen niet hoorde, en wanneer dezen daar wat van zeiden, antwoordden de meisjes dat het zo moest van meneer pastoor.²⁰ De pastoor spoorde zijn gelovigen aan om alleen boodschappen te doen in katholieke winkels en alleen zaken te doen met katholieke bedrijven. De synode meende: 'de Paep [= de katholieke priester] regeert op straet, in den huize overal, als of het in Braband [= Staats-Brabant] was.'²¹ Een voorname

reden dat de katholieken zo hun gang konden gaan was dat de drossaard hen de hand boven het hoofd hield. Het rapport uit 1726 noemde daarvan enkele voorbeelden, zonder overigens de naam van drossaard Bressy te noemen! Het liep in 1720 zo hoog op dat pastoor Van den Brande werd gearresteerd en overgebracht naar Den Haag, waar hij werd opgesloten in de Gevangenpoort. Bressy en de pastoor werden door het Hof van Holland gedagvaard en ten slotte veroordeeld tot een geldboete en betaling van de proceskosten.²²

In 1809 was ongeveer een kwart van de bevolking Nederlands-hervormd, de rest was op enkele Joden na katholiek.²³ Ik vermoed naar analogie van wat elders in Brabant gebeurde dat in de late zeventiende eeuw de gereformeerden naar verhouding talrijker waren dan in 1809. Hoe dan ook, in Zevenbergen moesten gereformeerden en katholieken elkaar dulden, zij het dat de eersten boven lagen en de tweeden in hun handelen beperkt waren. Het was de drossaard die daarvan profiteerde: hij inde waarschijnlijk de steekpenningen om overtreding van de op papier strenge Haagse wetten door de vingers te zien.

DE GEREFORMEERDE KERK

Albert Delahaye publiceerde enkele interessante artikelen over de gang van zaken in de gereformeerde kerk.²⁴ Hij raadpleegde daarvoor de *acta* van de kerkenraad. Aan het eind van de zeventiende eeuw waren er voortdurend hevige conflicten. Met name het gedicht van Jakob Zeeus 'De Wolf in 't Schaepsvel' speelt daarin een belangrijke rol.²⁵ Het was niet zomaar een ordinaire ruzie, het ging wel degelijk ergens over. Tegenstellingen binnen de Nederduits Gereformeerde Kerk tussen Voetianen en Coccejanen, te beschouwen als strengen of 'fijnen' en meer vrijzinnigen of rekkelijken, die in Holland en de andere gewesten van de Republiek voor veel kabaal en geschrijf zorgden, bereikten ook het aan de rand van Holland gelegen Zevenbergen.

INWONERTAL VAN STAD EN LAND

Zevenbergen was een ministadje waarvan de bewoners zich als zij het poorterrecht bezaten 'borger' noemden. De bewoners van de polders waren bouwlieden of arbeiders. De stad was open, dat wilde zeggen er waren na de middeleeuwen geen vestingwerken meer en er was ook geen garnizoen. In de nabijheid lagen wel garnizoenen in Klundert, dat in 1583 van de Oranjes stadsrechten kreeg, en in het nu verdwenen fort Noordam aan de Rodevaart. Van Zevenbergen is geen stadsrecht bekend, vermoedelijk is dat er nooit geweest, althans in latere stukken wordt er nooit naar verwezen of zelfs maar op gezinspeeld. Wel staat vast dat vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw Zevenbergen als een stad werd beschouwd.²⁶

17 Hoof, *Archieven Nassause Domeinraad*, 292-295 (met een goede opsomming van alle rechten en benoemde functionarissen). Voor de cijfers zie de domeinrekeningen: NAG, NDR, inv. nrs. 7456-7610 (jaren 1649-1810).

18 Het Lamgatsveer bezaten de heren van Zevenbergen en Bergen op Zoom gemeenschappelijk.

19 Groot, *Personen en feiten*, 262. De orde van de karmelieten was een bedelorde die in de middeleeuwen ontstond.

20 *Kort verhael*, 56.

21 *Kort verhael*, 56.

22 *Kort verhael*, 81-87.

23 Kok, *Nederland op de breuklijn*, 447 (uitkomsten van de religietelling van 1809: 2419 katholieken, 686 hervormden, 3 Joden; totaal aantal inwoners 3.108).

24 Delahaye, *Episoden*.

25 Watering, *De Wolf in 't Schaepsvel'*.

26 Leenders, 'Zevenbergen'.

Het kohier van de verponding van 1625 telt 238 posten.²⁷ Er zijn maar vier straten, namelijk de noord- en de zuidzijde van de havenkant, de Doelstraat en de Lange Katstraat. Op een klein aantal schuren na bestaan alle posten uit huizen. Wanneer ik aanneem dat een huis gemiddeld bewoond werd door vier personen, dan had de stad 952 inwoners, met een factor vijf wordt dat 1190.

Een ander belastingkohier, dat van het in 1694 ingevoerde plaatselijk hoofdgeld, bevat gegevens over de stad en het land.²⁸ Alleen personen van 16 jaar en ouder werden aangeslagen. De stad telt 227 posten, het land 134. Wanneer we ervan uitgaan dat elke post staat voor een huishouden en dat het gemiddelde huishouden uit vijf personen bestond, dan telden stad en land respectievelijk 670 en 1135 volwassen inwoners. Veronderstellend dat twee derde van de bevolking uit volwassenen bestond, dan telde Zevenbergen in 1700 2.707 inwoners, waarvan 1.005 op het land en 1.703 in de stad. Deze cijfers zijn zeer globaal en berusten op diverse aannames. Ze geven een indruk, niet meer dan dat. Aan het einde van de zeventiende eeuw woonden er ongeveer 1.700 mensen in de stad en 1.000 in de polders. Het inwonertal van de stad is tussen 1625 en 1694 toegenomen van nog geen 1.000 naar 1.700, naar verhouding een forse groei. Het kohier van 1694 bevat ook meer straatnamen dan dat van 1625. Zo duiken nu de Molenstraat en de Lange Noordstraat op.

In de achttiende eeuw nam de bevolking enigszins af, terwijl die van het aangrenzende Staats-Brabant toenam. Bij de eerste volkstelling van 1795 telde Zevenbergen (stad én land) 2.506 inwoners.²⁹

| VERKEER EN VERVOER

Voor veel zaken moesten burgers en buitenlui naar de grote stad. Men kon kiezen tussen Dordrecht, dat per schip goed bereikbaar was, of Breda waarmee de verbinding door het verzanden van de Mark minder goed werd. Voor het interregionale verkeer lijkt aanvankelijk één route favoriet te zijn geweest: die van Oudenbosch per schip door Zevenbergen naar de Moerdijk en vandaar over de Dordtse Kil naar Dordrecht. In de loop van de zeventiende eeuw kwam er een tweede route bij. Deze liep van het dorp Moerdijk over de Hoek, thans Zevenbergsche Hoek, naar het Nieuwveer. Vandaar ging men over een zandweg verder naar Princenhage waar men de landweg naar Antwerpen of de verharde weg naar Breda kon nemen. De weg bij het Nieuwveer werd kort vóór 1700 verbeterd.³⁰ Welke route ruiters, schippers en vrachtrijders ook namen, de kans was groot dat zij door Zevenbergen kwamen. De stad had zoals men dat toen noemde veel 'passagie'. De route van Holland naar Brussel en vandaar verder naar Parijs liep ook over Zevenbergen.

In de haven was het een komen en gaan van schepen. Bedrijven zoals brouwerijen en herbergen waren aan de havenkant gevestigd. Het loonde de moeite om te investeren in de verbetering van de haven en de vaarten ten noorden en zuiden daarvan, die de stad verbonden met respectievelijk het Hollands Diep en de Mark. In 1683 werd een vergunning verleend om de vaart tussen Zevenbergen en het Hollands Diep uit te diepen.³¹ Om het project te financieren mocht een tol geheven worden. Het hoogste tarief gold voor karossen met zes paarden. Dergelijke voertuigen waren in gebruik bij hoge dames en heren die op doorreis waren. Dat deze categorie in de tarieflijst is opgenomen bewijst dat er interregionaal verkeer was. Het tarief maakt verder melding van schepen die hooi, riet, hout, turf en bier vervoerden.

2. Kaart van Zevenbergen met in rood de voornaamste land- en vaarwegen. In rood: de plaats waar veerponten voeren (Ontwerp: K. Leenders Den Haag).

De verkeersfunctie was voor de stad zo belangrijk dat het stadsbestuur en de polderbesturen bereid waren te investeren in verbetering. In 1690 werd de vaart van het Hollands Diep door de stad tot aan de Mark, die te ondiep geworden was, uitgediept, terwijl er langs de vaart en vandaar langs de Mark tot aan het Nieuwveer een trekpad werd aangelegd. Het hele project werd begroot op 60.000 gulden. De financiering vond weer plaats door middel van een tol die 40 jaar lang geheven zou worden.³²

In verband met de toenemende verlanding en dichtslibbing van de Mark en zijn zijtakken zoals de Mooie Keene en de Roode Vaart werd de vaart door de stad in 1734 zowel aan de kant van de Mark als aan het Hollands Diep afgesloten met een schutsluis.³³ Voor grote schepen was de haven echter ongeschikt omdat de brug maar een doorvaartopening had van ongeveer 4,6 meter.³⁴

27 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1364.

28 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1720.

29 DANS, Volkstelling 1795 (elektronisch bestand onderhouden door DANS = Data Archiving and Networked Services, een instituut van NWO en de KNAW). Zie: www.dans.knaw.nl.

30 Kappelhof, 'Kasseien en kanalen', 23. Korteweg, 'Zevenbergen' en Korteweg, 'Brievenvervoer'.

31 NAG, NDR, inv. nr. 7439, d.d. 14 juli 1683. Delahaye, *Haven*, 28-29.

32 RAWB, OSAZ, inv. nr. 22, resolutie stadsbestuur 26 oktober 1690.

33 Vriend, 'Mark', 68.

34 Vriend, 'Mark', 88.

3. Tekening van het Nieuwveer in 1729 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam)

Over al deze land- en waterwegen werd ook post vervoerd. Vanaf ca. 1620 was de stad een station in het zich ontwikkelende postverkeer tussen Holland en de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. Aanvankelijk waren de posterijen particuliere ondernemingen, maar in 1681 ging de Domeinraad zich ermee bemoeien omdat men in den Haag door had dat de post veel winst opleverde. De raad stelde toen twee postmeesters aan die met uitsluiting van anderen het vervoer van brieven en pakketten tussen Holland in het noorden en Antwerpen, Brussel en Frankrijk verzorgden. In ruil daarvoor betaalden zij jaarlijks een vast bedrag aan de domeinen.³⁵

| DE ELITE

Twee mannen hadden het in Zevenbergen voor het zeggen: de drossaard en de rentmeester der domeinen. Deze mensen waren feitelijk onafzetbaar en konden zich dus heel wat veroorloven. De drossaard was ook dijkgraaf van alle polders binnen de jurisdictie. Een personage waar men ook terdege rekening mee moest houden was de secretaris. Deze hield de registers bij van de besluiten van de magistraat, was griffier van de schepenvanck en secretaris van de weeskamer. Dit ambt was meestal gecombineerd met dat van stouwer die de leiding had van alle openbare verkopeningen. In 1746 werd het secretariaat verkocht voor 12.000 gulden, in 1771 was de prijs gestegen tot 14.000 gulden.³⁶

Minder invloedrijk waren de zeven schepenen en de vroedschap die vanaf tot 1679 uit 28 en vanaf dan uit 20 leden bestond.³⁷ Vanaf ca. 1640 viel de vroedschap samen met het in 1541 opgerichte St. Jorisingilde.³⁸ De schepenen oefenden vaak beroepen uit als dat van herbergier, slager of bierbrouwer. Anderen leefden van de rente uit hun vermogen.

DE BURGERIJ

De stedelijke middenklasse bestond uit kooplieden waaronder graanhandelaren en bierbrouwers. In 1714 telde Zevenbergen zeker vijf brouwerijen onder de naam van: De Kroon, De Rode Leeuw, De Hand, De Zwaan en Den Anker.³⁹ Daarnaast waren er veel ambachtslieden zoals kleermakers, bakkers, slaggers, schoenmakers en schippers, en er waren drie of vier notarissen-procureurs, een of twee landmeters en een of twee chirurgijns. Een belangrijk deel van de ambachtslieden was georganiseerd in gilden die allemaal van na de middeleeuwen dateerden. Korteweg noemt de volgende gilden met de jaren waarin zij werden opgericht:⁴⁰

bakkers	1659
schippers	1705
bijhouders	1708
schoenmakers	1717
kleermakers	1737
voerlieden	1731
timmerlieden	1743

Het bijhoudersgilde werd met goedkeuring van de heer in 1708 opgericht.⁴¹ Burgers en buitenlui konden lid worden. De Domeinraad vond het een goede zaak dat er een gilde van bijhouders kwam. Het zou de bijhouderij stimuleren, maar zeker zo belangrijk was de bevordering van de contacten. In de woorden van de raden: 'tot het onderhouden en voortzetten van dese handeling en koopmanschap als ook tot het bijwoonen van stigtelijke bijeenkomsten en exercitiën, welke men gewoon is in dusdanige vergaderinge te verrigten; en gemerkt dit een saak was dewelke in eene burgerije seer veel ordre, stigtige en voordeelen komt bij te brengen, en grootelijk is streckende tot opbouw van alle goede en prijselijke seeden'. Orde, stichting, verheffing van de zeden, daar kon het allemaal voor dienen en wie was daar nu tegen? Het zou, zo vonden de raden en rekenmeesters, zelfs bijdragen aan de luister van de baronie en voordelig zijn voor de domeinen. Hoe dat laatste in zijn werk ging wordt niet duidelijk, dat verheffing hard nodig was blijkt wel uit de vechtpartij op het raadhuis waar we in de introductie reeds over schreven en uit andere akten uit deze tijd waaruit blijkt dat veel burgers en buitenlui een kort lontje hadden. Zeker na verhitting door alcohol gingen de kerels gemakkelijk met elkaar op de vuist.

35 NAG, NDR, inv. nr. 7439, akten d.d. 1 februari 1681 en 21 februari 1691 (benoeming van twee nieuwe postmeesters). Korteweg, 'Brievenvervoer'.

36 NAG, NDR, inv. nr. 136, resolutiën d.d. 4, 9 en 25 oktober 1771.

37 NAG, NDR, inv. nr. 7439, regeringsreglement uitgevaardigd door de nieuwe heer Willem III d.d. 1 november 1679.

38 Delahaye, *St. Jorisingilde*.

39 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 273, akte d.d. 13 januari 1714.

40 Korteweg, 'De Zevenbergse gilden'.

41 NAG, NDR, inv. nr. 7439, f 113r – 121r (tekst van het reglement).

4. Kadastrale kaart van Zevenbergen uit de periode 1811-1832.

Hoe mooi dit ook allemaal moge klinken, de werkelijkheid was anders. Volgens de Zuid-Hollandse synode, die in 1726 een rapport liet drukken over de expansiedrift van de Zevenbergse katholieken, woonden er in Zevenbergen geen bijhouders. Het gilde was in werkelijkheid, evenals het gilde van Sint Sebastiaan, een vereniging van katholieke middenstanders en had een

belangrijke functie bij begrafenissen. De leden van het gilde trokken dan met slaande trom eerst naar de katholieke schuurkerk om daar te offeren, daarna toog men naar het huis waar het overleden lid lag en vervolgens trok de hele stoet in optocht naar de kerk.⁴² De gereformeerden keken toe en ergerden zich.

Uit de notariële protocollen blijkt dat er ijverig geprocedeerd werd voor de schepenbank. Veel processen gingen over niet betaalde vorderingen en daarbij valt het weer op dat de geldbedragen zelden hoger waren dan 500 gulden. Wanneer men elkaar geld leende en daarvoor naar de notaris ging, waren de bedragen meestal lager dan f 500 en bijna nooit meer dan f 1.000. De rentevoet schommelde tussen de 4% en 5% en was daarmee iets hoger dan de rente op de meest solide effecten die toen op de beurs verhandeld werden, staatsleningen van het gewest Holland of de Generaliteit die in 1700 meestal 4% deden. Er werden veel zaken gedaan, maar het waren wel kleine zaken.

| HET ARMENWEESHUIS

In 1685 besloten het stadsbestuur en de diaconie om samen een weeshuis op te richten. In het door de Domeinraad goedgekeurde reglement komt weer het verheffingsmotief naar voren. De kinderen, om te beginnen de weeskinderen moeten beter worden opgevoed.⁴³ Tot nu toe werden ze in kost gedaan bij ambachtslieden of boeren, maar daar groeiden de jongens en meisjes zonder discipline op. Bovendien waren bijna alle boeren katholiek en kregen de kinderen deze religie zogezegd met de pap mee. De gereformeerden in de magistraat en de kerkenraad zagen de toename van het aantal katholieken met zorg aan. Het weeshuis is wellicht ook bedoeld als een middel om deze opmars te stuiten of af te remmen. Bij de opname moesten de kinderen tenminste twee jaar oud zijn, wanneer ze zestien jaar waren mochten ze 'uitgaan'. Dan moesten ze wel eerst de magistraat bedanken voor de goede zorgen en beloven God en de staat trouw te zijn. De kinderen liepen in een uniform dat gemerkt was met het wapen van de stad. De stof was van donker karsaai,

een grove wollen stof. De jongens droegen zwarte hoeden met daaromheen rood met gele sajetten banden en bruine kousen. De meisjes droegen zwarte hullen (een hoofddoekje!), blauwe voorschoten en ook bruine kousen. De kinderen kregen onderwijs en er werd vóór en na de maaltijd gebeden. Op zondag gingen zij twee keer naar de gereformeerde kerk. Een morgen- en een middagdienst waren toen alom gebruikelijk. De kinderen liepen in een rij, de meisjes voorop. In de kerk hadden zij een eigen plaats. Op zondagavond werden ze ondervraagd over wat er in de preek was behandeld. Het reglement bevat geen bepalingen over hygiëne of medische zorg.

CULTUUR

Over het bestaan van een muziekgezelschap is niets bekend. Er was wel een rederijkerskamer, maar daarover is verder weinig bekend.⁴⁴ Ik vond geen vermeldingen van kunstschilders. De vrouw van de secretaris Johanna Maria Winkelmans organiseerde in haar woonhuis toneelvoorstellingen, wat haar buurman de predikant scherp afkeurde.⁴⁵ Zevenbergen had in die tijd ook een dichter die een goede reputatie had en wiens werk door Gerrit Komrij waardig werd bevonden om opgenomen te worden in zijn bloemlezing van Nederlandse gedichten: Jakob Zeeus.

Deze man werd in 1686 geboren als de zoon van Adriaan Zeeus en Dirkje Verdoolt.⁴⁶ Adriaan kwam uit het tot Staats-Brabant behorende Willemstad maar vestigde zich in Zevenbergen waar hij burgemeester werd. Dat was niet bijzonder omdat de leden van de elite in dit gebied allemaal familie van elkaar waren. De grens tussen Staats-Brabant en Holland was geen belemmering. Na de dood van zijn vrouw hertrouwde Adriaan met Anna Magdalena Zegvelt. Jakob maakte al vroeg gedichten en werd hierin gestimuleerd door de Ettense dichter Pieter Nuyts en de kunstschilder en graveur Arnold Houbraken uit Dordrecht. Van verzen kon Jakob niet leven en daarom werd hij notaris en procureur, een toen gebruikelijke combinatie van beroepen. Het gerecht van de stad liet hem in 1707 in dat ambt toe. Het enige protocol dat van hem bewaard is

5. Afbeelding van de dichter Jacob Zeeus, afkomstig uit Zevenbergen. Hij was tevens advocaat en procureur. (Bron: Regionaal Archief West-Brabant, RAW014001504).

⁴² *Kort verhael*, 54-55.

⁴³ NAG, NDR, inv. nr. 7439, akte d.d. 8 oktober 1685.

⁴⁴ Delahaye, *Episoden*, 73.

⁴⁵ Delahaye, *Episoden*, 73.

⁴⁶ Watering, *De Wolf in 't Schaepevel*, 7-9.

gebleven vangt in 1708 aan.⁴⁷ Vanaf 1710 verschenen gedichten van hem in druk. Zijn bekendste gedicht 'De Wolf in 't Schaepsvel' verscheen voor het eerst in 1711. In 1715 verscheen een tweede uitgebreide druk. Na zijn dood in 1718, werden zijn gedichten die de drukkers-uitgevers de moeite waard vonden, uitgegeven. Terwijl 'De Wolf in 't Schaepsvel' een polemieek in dichtvorm is, en daarom niet altijd even aangenaam om te lezen, zijn er onder zijn andere gedichten teksten die nog steeds de moeite waard zijn. Een voorbeeld:

d'Ontspanne Harpsnaer moet men rekken
 En toetsen, zal zy vruengt verwekken
 Hoe vrolyk juicht Jerusalem
 Op Davids Harp, op Davids stem!
 Maer komt de geilheit hem verrukken
 De Harp verroest: zy springt aen stukken.
 De mensch, veeltydts een mensch in schyn,
 Wil van zyn jeugt bearbeit zyn,
 Geleit, geleert, getoetst, geslepen.
 Zoo 't paert niet voort wil, moet men 't zweepen.⁴⁸

De mens is van nature niet beschaafd. Hij wordt pas mens door leiding, onderricht en vooral toetsen en slijpen. En als dat niet helpt, moet de zweep erover. Dan kán er iets moois uit groeien. Aldus Zeeus, die hiermee blijk geeft van een pessimistische kijk op het menselijk geslacht, van een visie die calvinistisch aandoet maar die men bij veel andere dichters en schrijvers uit die tijd ook aantreft. Ook de moralistische ondertoon was toen zeer gebruikelijk.

| DE POLDERS

Het nieuwe na ca. 1450 ontstane land bestond uit zeeklei en was zeer vruchtbaar. Het voormalige Eiland van Moerdijk, waarvan een hoek onder Zevenbergen viel, was daarop een uitzondering. Er zat daar te weinig klei op het veen en de bodem was er vooral geschikt als grasland. Een deel van al dit land was eigendom van rijke burgers uit Brabantse en Hollandse steden. Deze dames en heren verpachtten hun land. Een ander deel van het land was eigendom van Zevenbergse burgers. Ook dat werd verpacht. Tjerpacht was regel, maar halfpacht, halfbaning genoemd, kwam soms voor.⁴⁹ Bij halfpacht draagt de pachter de helft van de opbrengst af aan de verpachter.

Uit notariële akten met name uit boedelinventarissen komt een landbouwbedrijf naar voren waarin de verbouw van granen, zoals tarwe, gerst, en haver, en van zaden zoals kool- en raapzaad de hoofdzaak is. Een enkele keer wordt melding gemaakt van boekweit, een plant die bij uitstek geschikt was voor zeer arme grond of voor veengrond en die men hier niet zou verwachten. Wellicht werd het gewas toch verbouwd omdat het populair was bij de gewone man met een klein inkomen. De domeinrekeningen maken melding van tienden van granen en zaad, maar ook van vlas, hennep, peen, uien ('ajuin') en mee of meekrap. Meekrap was een plant waarvan de wortels een rode verfstof bevatten, die na zorgvuldige bereiding kon worden gebruikt om stoffen mee te verven. In de stad stond vanaf 1766 voor dat doel een meestoof. Uit de tiendopbrengsten blijkt dat alles draaide om granen en zaden en dat de oppervlakte

6. Polderlandschap in Zevenbergen. De verbouw van granen en koolzaad was de voornaamste bron van inkomsten voor de boeren (Foto auteur 5 augustus 2012).

bebouwd met andere gewassen maar zeer gering was.⁵⁰ De akkerbouw was zeer arbeidsintensief en er waren veel paarden nodig voor het ploegen, eggen en vervoeren van allerlei spullen. Een uit 1703 stammende inventaris van een grote boerenhoeve in het aangrenzende Niervaart geeft een inventaris van de veestapel en de werktuigen.⁵¹ Er zijn zeven trekpaarden, twee tweejarige veulens, een éénjarig veulen en een wagenkar voor het vervoer van het koren. Om de klei te bewerken zijn er drie ploegen, drie eggen en twee aardkarren.

Naast akkerbouw wordt er ook veeteelt bedreven. De hoeve in Niervaart heeft een behoorlijke veestapel:

- 10 melkkoeien met hun kalveren
- 9 driejarige ossen
- 7 tweejarige ossen
- 2 tweejarige vaarzen
- 9 hokkelingen

Op de Brabantse zandgronden was een boer met vijf melkkoeien een hele grote jongen die in aanmerking kwam om tot schepen te worden aangesteld. Op de klei pakte men het groter aan. De veeteelt ondersteunde de akkerbouw en leverde de boer of 'bouman' dagelijks verse melk. De mest werd op het land gebracht. Pachtcontracten verbieden de pachter om de mest naar andere percelen te brengen.

47 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus).

48 Komrij, *Nederlandse poëzie*, 868.

49 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1353 (kohier van de verponding 1591).

50 NAG, NDR, inv. nr. 7470 (rekening domeinen Zevenbergen jaar 1663) en 7592 (rekening domeinen idem jaar 1790).

51 RAWB, ONAZ, inv. nr. 61 (notaris Joost Basen), schermpagina 127, huwelijkscontract tussen Johan Vrient en Cathalina Arent d.d. 10 maart 1703.

In de polders ten zuiden van het dorp Moerdijk werd de vetweiderij beoefend. Sommige vetweiders waren kapitaalkrchtig. Zo kocht Matthys Dingemans, vetweider en wonend aan de Dwarsdijk, samen met een zekere NN Brouwers uit Oosterhout 50 bunder (= 67 hectare) land in de polder de Ketel, jurisdictie Lage Zwaluwe, voor de som van 20.000 gulden. De kopers betaalden ieder de helft en toen Matthys op sterven lag en dus zijn testament wilde maken was een deel ervan nog niet betaald.⁵² Ook Bredase slaggers zonden koeien naar de weilanden onder de Moerdijk om te vetweiden.⁵³

De samenleving in de polders bestond uit een kleine groep boeren en een grote massa landarbeiders. De boeren woonden langs de dijken maar wel in de polder in boerderijen, de arbeiders in huisjes op de dijk of op een aveling, een strook grond onderaan de dijk. Beiden moesten behalve in de wintermaanden dag in dag uit hard werken om alles aan kant te krijgen. In de zomer kwamen daar nog veel arbeiders uit het Duitse Gulikerland bij om te helpen bij het maaien en hooien.⁵⁴

Een bewerkelijke patiënt

Vanaf 3 mei tot 23 oktober 1693 gaat de meester vaak naar Catelijm Hultermans alias Ruijghaver. Een van haar kinderen is ziek en wordt met pap verbonden. Voor al dit zalven, pappen, pleisteren en insmeren met lijnolie moet Catelijm 35 gulden neerleggen.

Op 2 en 3 januari 1694 moet de meester midden in de nacht weer naar Catelijm. Hij doet een aderlating, plaatst twee koppen, legt een pleister en geeft siroop. Zij krijgt ook een aderlating onder de tong. Deze behandeling kost 10 gulden en 17 stuiver.

Het koppenzetten was een bewerking waarbij men een glas verwarmde boven een vlam en het daarna met de rand stevig tegen de huid drukte. Het glas zoog zich vast en trok het bloed naar de huid die daardoor rood werd. Dat was ook de bedoeling. Door met een kopsnepper wat sneetje in de huid te maken werd het proces bevorderd. Men dacht dat dit goed voor de patiënt was.⁵⁵

uit: rekeningboek Van der Put, image 51 linkerzijde.

DE GEZONDHEIDSTOESTAND

Kenmerkend voor de demografie van Nederland in de periode 1500-1800 waren het hoge sterftheniveau met sterftcijfers van 30 tot 40 pro mille, de zeer hoge zuigelingssterfte, oplopend tot 200-300 pro mille en de lage levensverwachting bij de geboorte: tussen de 27 en de 35 jaar.⁵⁶ Tijdens het eerste levensjaar stierf 20 tot 30% van de zuigelingen. Wie deze drempel eenmaal had overschreden kon echter zeer oud worden. De grote dichter Constantijn Huygens werd 91 jaar oud, zijn evenknie Joost van den Vondel overtrof hem met 92 jaar. Maar prins Willem II stierf in 1650 pas 24 jaar oud aan de pokken, zijn zoon Willem III werd met pijn en moeite 52 jaar en de hierboven genoemde Zevenbergse dichter Jakob Zeeus stierf, ongehuwd, toen hij 32 jaar oud was. Het kon dus érg mee- of tegenvallen en niemand kon ergens op rekenen. Het ongezonde leefklimaat en de zware fysieke arbeid maakten dat mensen van 50 jaar al ver op waren. Velen stierven aan infectieziekten, aan ziekten aan het maag-darmkanaal en de ademhalingsorganen.

Malaria

In het lage deel van de Republiek -en daar viel Zevenbergen onder- kwam in de zeventiende eeuw veel malaria voor, de anderdaagse- of wisselkoorts. De patiënt krijgt om de dag een koortsaanval, met soms zeer hoge temperaturen, met daartussenin een dag van betrekkelijke rust. De ziekte wordt veroorzaakt door een parasiet die wordt overgebracht door de vrouwtjes van een mug, de *anopheles atroparvus*.⁵⁷ Wanneer de mug steekt om bloed te zuigen, komt met het speeksel de verwekker mee. De ziekte heerste vooral in de zomer. In de twintigste eeuw ontdekten Nederlandse biologen dat deze mug vooral gedijde in brak en stilstaand water.⁵⁸ Pas ingedijkte polders waren een goed biotoop van deze mug.⁵⁹ De ziekte trof kinderen vaker dan volwassenen, maar was meestal niet dodelijk. Deze vorm van malaria moet wel onderscheiden worden van de veel gevaarlijker tropische malaria, die in de tropen en de subtropen voorkomt en veel dodelijke slachtoffers maakt. Dat nam niet weg dat de periodieke koortsaanvallen de mensen afmatten en ruimte schiepen voor complicaties zoals een longontsteking. In 1700 vermoedde men zelfs nog niet dat een muggensteek een mens ziek kon maken. De in Etten geboren Rochussen meldde in 1805 dat de gorzen in deze streek vol zaten met zout water en dat dit na verdamping slecht voor de gezondheid was. Zij bedekten dorpen en polders met dichte nevels en veroorzaakten de jaarlijkse najaarskoortsen.⁶⁰ Rochussen heeft het over najaarskoortsen, Swellengrebel en andere experts uit de twintigste eeuw constateerden dat de ziekte vooral in de zomer heerste. Toen Jan Couterman gerechtsbode van Zevenbergen in 1702 zijn testament liet opmaken, leed hij aan deze derdedaagse koorts. Zes weken later overleed hij.⁶¹

Geweld

Infectieziekten mogen dan een belangrijke doodsoorzaak geweest zijn, er was ook geweld tussen mensen onderling. Het volgende voorval is daarvan een goede illustratie.⁶² In mei 1701 reden Cornelis Gielen van Alphen, herbergier aan de Dwarsdijk, en een zekere Brouwers commies en stadhouders van Christiaan Swaans, baljuw en dijkgraaf van de Zwaluwen, te paard naar de Abtshoef onder Teteringen. Zij kochten daar een partij schapen en keerden 's nachts terug. Zonder enige aanleiding werd Van Alphen op de dijk van Terheijden naar Wagenberg door Brouwers verraderlijk met een mes in de borst gestoken. De steek was wel een halve vinger lang. Van Alphen viel van zijn paard waarop Brouwers, die bang werd dat hij dood zou gaan hem weer op de been hielp. Te voet gingen de twee verder naar het huis van Floris Schendel op de Wagenberg. Van Alphen bleef daar om bij te komen, Brouwers reed verder door. Mogelijk om zweren te voorkomen of omdat hij dacht dat dat wel zou helpen, liet hij steeds brandewijn in de wonde druppelen. Het slachtoffer overleefde maar deed geen aangifte omdat er verder geen getuigen waren van het incident. Pas een half jaar later ging hij

52 RAWB, ONAZ, inv. nr. 20 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina 269, akte d.d. 16 november 1708.

53 RAWB, ONAZ, inv. nr. 24 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina's 49-53, drie akten d.d. 29 augustus 1687.

54 *Kort verhael*, 60.

55 Keizer, *Geneeskundig huisboek*, 400-401. Keizer beschouwt de therapie als verouderd en meldt dat deze nauwelijks meer toegepast wordt.

56 Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 67.

57 Verhave, *Malaria*.

58 Verhave, *Malaria*, 123 en 167.

59 Verhave, *Malaria*, 121.

60 Rochussen, *Geschied- en waterloopkundige aantekeningen*, 102.

61 RAWB, ONAZ, inv. nr. 20 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina 146, akte d.d. 15 november 1702. RAWB, elektronische toegang tot de doop-, trouw- en begraafregisters. Coutermans overleed op 27 januari 1703.

62 RAWB, ONAZ, inv. nr. 61 (notaris Joost Basen), scherpagina 12, akte d.d. 29 januari 1702.

op verzoek van Cornelis Corvel, molenaar op de Gaet onder Zwaluwe, naar notaris Basen in Zevenbergen om alles op te laten schrijven. Aanleiding voor de steekpartij was wellicht dat Brouwers wat discussie had gehad over een pint bier die gedronken werd na de koop. Van Alphen hielp zichzelf met brandewijn, en uit niets blijkt dat er een chirurgijn aan te pas is gekomen. Dat stemt overeen met het in de literatuur vaak vermelde gegeven dat de mensen vaak aan zelfmedicatie deden.

Breuken

Een ziekte die veel voorkwam en de mensen op den duur invalide kon maken was de breuk.⁶³ Dit kon een navel-, lies- of zakbreuk zijn. Een breuk is een zwakke plek in de buikwand waardoor de darmen naar buiten kunnen komen. Tegenwoordig wordt een breuk, zodra hij is ontdekt, operatief verholpen, maar rond 1700 durfde men zulke operaties maar zelden aan omdat men uit ervaring wist dat het dan meestal verkeerd afliep. Vooral bij veel zware arbeid nam de breuk in omvang toe. Dit kon zo ver gaan dat de darmen niet meer teruggeduwd konden worden. Men sprak dan van een irreponibele breuk. Daaruit kon weer een bekleemde breuk ontstaan, waarbij de naar buiten puilende darmen bekneld raakten. Wanneer het weefsel vervolgens afstierf, had dat meestal fatale gevolgen.⁶⁴ Favoriet was daarom de breukband die bij voorkeur dag en nacht gedragen moest worden en de breuk op zijn plaats hield. Wanneer een breuk aan beide zijden oprad heette het dat de man of vrouw 'dubbel gebroken' was. Oudere mannen of vrouwen die gebroken waren konden vaak hun werk niet meer doen en moesten dan in uiterste nood terugvallen op de karige en vernederende armenzorg. Om dit te voorkomen wendden velen zich tot een chirurgijn.

In 1709 wendde Heiltje de Haan, huisvrouw van Embrecht van de Zwaluwe, wonend in Zevenbergen, zich in 1709 tot Joost Basen die ouderling was van de gereformeerde kerk.⁶⁵ Of hij niet een goed woordje voor hen kon doen, want de nood was hoog, zij waren allebei oud en manlied kon door een breuk en andere lichamelijke problemen niet meer werken. Het verzoek was kwietschelding van de rente op een van de diakonie geleend kapitaal en of de diakonie bij de magistraat wilde bepleiten om kwietschelding van de verponding (onroerendgoedbelasting) op hun huis. Basen had beloofd dit te doen als een werk van christelijke barmhartigheid, maar tot grote schrik van Heiltje vroeg hij later voor zijn moeite vijf gulden. Na veel bidden en smeken had hij dit laten zakken tot twee gulden.

Te veel eten en drinken

Het stadsbestuur bemoeide zich in deze tijd nauwelijks met de volksgezondheid. Wel werd in 1689 het gebruik van de begrafenismaaltijden ingeperkt, maar het motief lijkt toch meer van morele dan van medische aard te zijn geweest.⁶⁶ De heren van de magistraat hebben gemerkt dat onfatsoenlijke mensen op deze maaltijden te veel drinken. Niet alleen worden ze dronken, maar ze steken de roemers en de glazen ook nog eens in hun zak. Veelbetekenend is de zin die dan volgt: als het zo eraan toe gaat lijkt een begrafenismaal op een bruiloftsmaal, met andere woorden tijdens bruiloften werd er ook veel gevreten en gezopen, maar dat was geen probleem. Het rouwen moest minder uitbundig zijn dan het vieren. De heren van het stadhuis verboden het gebruik van wijn of bier voor en na de begrafenis op een boete van 3 gulden. Schilderijen uit de zeventiende eeuw tonen maar al te vaak drinkende mannen en vrouwen. Buitenlanders constateerden dat de Nederlanders veel dronken, al meende de Engelse ambassadeur William Temple dat zo af en toe wat drinken geen kwaad kon in een land met al die koude en nattigheid. Onder kooplieden en handelaren is drinken om de koop

te sluiten gebruikelijk, maar zo schrijft Temple vergoelijkend, ze doen het nooit in de ochtend wanneer ze nog zaken moeten doen, maar alleen daarna.⁶⁷

Ongevallen

Uiteraard vonden er ook ongevallen plaats. Een kind viel in het vuur, de knecht kreeg per ongeluk kokend water over zich heen, kinderen verdronken omdat zij niet konden zwemmen, een jonge man viel uit een boom en brak zijn been enzovoort.

Brandwond

Van 4 juni tot 1 juli 1693 behandelt meester Antonie Marike de weduwe van Hendrik Gelijns. Zij heeft zich ernstig gebrand. Haar gezicht, rechterhand en arm tot de elleboog aan toe, verder haar linker hand, de borst en de linker knie moeten worden verbonden. Hij komt daarna iedere dag langs en verbindt steeds opnieuw. Op 30 juni geeft hij een laxemiddel.

Op 21 juni is er ook wat aan de hand met Jacob Gelijns, een broer van Marike. Hij heeft een ontsteking aan de voet die met pap wordt verbonden.

Op 29 augustus 'accordeert' hij met Adriaantje de moeder van Marike en Jacob voor de twee behandelingen. Ze worden het eens voor 14 gulden. De maanden daarna wordt er iedere keer een stukje afbetaald.

Op 25 oktober heeft hij van Adriaantje nog anderhalve gulden te goed.

uit: rekeningboek Van der Put, image 53 linkzijdige

MEDISCHE EXPERTS IN ZEVENBERGEN

In de bronnen worden geregeld *medicinae doctores*, chirurgijns en vroedvrouwen, maar geen apothekers vermeld. In diverse bronnen vonden wij voor de periode 1650-1720 de volgende *medicinae doctores* die uit Zevenbergen kwamen of daar hebben gewoond. Een belangrijke bron voor dit onderzoek was het door Bots, Matthey en Meyer in 1979 uitgegeven boek met korte biografieën van Noord-Brabantse studenten. Bots en zijn medewerkers onderzochten alle personen die zich lieten inschrijven bij een universiteit in West-Europa en die geboren waren in Noord-Brabant of daar woonden toen zij zich lieten inschrijven. Criterium was de huidige provincie Noord-Brabant, zodat Zevenbergen werd meegenomen. De auteurs melden dat niet alle Noord-Brabantse studenten konden worden opgespoord.⁶⁸

⁶³ Keizer, *Geneeskundig huisboek*, 196-198.

⁶⁴ Kappelhof, 'Chirurgijn Bolsius', 42-44.

⁶⁵ RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 74, akte d.d. 16 december 1709.

⁶⁶ RAWB, OSAZ, inv. nr. 22, resolutie d.d. 24 februari 1689.

⁶⁷ Roorda, *Ambassadeur*, 119.

⁶⁸ Bots, *Studenten*, 1-3.

*Doktoren****Christophorus Dingemans*** ⁶⁹

Geboren in Zevenbergen rond 1649. Studeerde vanaf 1668 in Leuven en vanaf 1670 medicijnen in Leiden. Hij promoveerde daar in 1674 op een verhandeling over dysenterie. Vestigde zich daarna als geneesheer in Delft.

Philippus Campenhout ⁷⁰

Geboren in Oudenbosch. Studeerde van 1698 tot 1699 in Leuven, liet zich in 1703 inschrijven in Leiden in de faculteit geneeskunde en promoveerde tenslotte in 1703 in Utrecht op een medisch proefschrift. In 1704 was hij als getuige aanwezig bij het opmaken van een testament.⁷¹

Josephus Petit

Deze wordt vermeld door Bots onder de biografische beschrijving van Mattheus van de Leur die huwde met Anna Catharina van Ertryck, weduwe van de geneesheer Josephus Petit te Zevenbergen. Petit zelf komt niet voor in Bots.⁷²

Joannes Henricus de Merode ⁷³

Geboren in Zevenbergen. Liet zich als student in 1703 inschrijven in Utrecht en promoveerde daar in 1706 op een proefschrift over de scheurbuik. Van 1709 tot 1723 was hij herhaaldelijk schepen en burgemeester van Zevenbergen. De magistraat stelde hem in 1709 aan als kerkmeester.⁷⁴ Van 1700 tot aan zijn dood in 1720 was hij lid van de vroedschap.⁷⁵ In 1709 gaf hij een verklaring af over bedorven vlees dat afkomstig was van Jakob de Licht, een oud-schepen.⁷⁶ Volgens De Merode was het vlees 'vuil of niet zuiver en schoon'.

Abraham Polsius ⁷⁷

Geboren in Zevenbergen of Klundert. Liet zich in 1651 inschrijven als student geneeskunde in Leiden, in 1652 voor dezelfde faculteit in Utrecht en in 1654 in Franeker, waar toen ook een universiteit was gevestigd. In datzelfde jaar promoveerde hij als doctor in de medicijnen in Leiden. Dat verhuizen van de ene universiteit naar de andere was toen heel gebruikelijk, terwijl men promoveerde op niet al te lange verhandelingen die dan weer wel in het Latijn geschreven moesten zijn.

Tobias Franciscus Techneus ⁷⁸

Geboren in Zevenbergen rond 1634. Ging in Leiden in 1694 letteren studeren en stapte in 1702 over naar geneeskunde. Hij was wellicht een zoon van dominee Frans Techneus in Zevenbergen.

Lambertus Buysscher

We lazen hierboven al over conflicten tussen deze medisch dokter en chirurgijn Van der Put in 1682 en met drossaard Bressy in 1689.⁷⁹ Deze man komt echter niet voor in het werk van Bots c.s. over Noordbrabantse studenten. Hij was ook geen lid van de vroedschap.

Cornelis Willem Potael

Deze wordt in meerdere bronnen tussen 1703 en 1721 vermeld, maar komt niet voor in het werk van Bots c.a., vermoedelijk omdat hij of anders zijn vrouw Elisabeth Commersteyn uit Brielle kwam.⁸⁰ Van 1690 tot zijn overlijden in 1716 was hij lid van de vroedschap.⁸¹ In 1703 benoemde Johanna van Meerle, weduwe van Wijnand Micault, in haar testament Cornelis Potael medicinae doctor en oud-burgemeester tot een van de voogden over haar drie minderjarige kinderen.⁸² De andere voogd was haar broer Cornelis van Meerle, wat wellicht betekent dat Potael een familielid was van wijlen haar man, maar het kan ook zijn dat zij voor hem koos omdat hij lid was van de magistraat. In 1703 was hij stadsdokter en kreeg daarvoor van de domeinen een salaris van 50 gulden per jaar.⁸³ In dat jaar was hij ook getuige bij het testament van meester Antonie van der Put. Uit het in 1708 aangelegde cijnsboek van de stad Zevenbergen blijkt dat hij daar heel wat huizen bezat die hij vermoedelijk verhuurde.⁸⁴ In 1715 blijkt hij onder Zevenbergen een hoeve met 19,5 hectare zaai- en weiland in eigendom te hebben.⁸⁵

Petrus Alderkerk

Deze komt niet voor in het werk van Bots c.s. Hij was lid van de vroedschap van 1716 tot aan zijn vertrek in 1724.⁸⁶ In 1715 treedt hij op als getuige met de titel van meester-chirurgijn.⁸⁷ In 1721 werd hij door de Domeinraad aangesteld als opvolger van dr. Potael. Hij wordt in de benoemingsbrief aangeduid als dokter in de medicijnen. Het salaris bleef 50 gulden per jaar en daarvoor moest hij de armen gratis bedienen.⁸⁸

Het lijkt erop dat zich pas na 1680 academisch gevormde medici in Zevenbergen hebben gevestigd, want ook andere bronnen maken wel melding van chirurgijns maar niet van medicinae doctores in Zevenbergen. Mogelijk was er vóór 1680 te weinig vraag naar deze dienstverlening. Christophoor Dingemans vestigt zich na voltooiing van zijn studie in Delft. Was er soms geen emplot in Zevenbergen? Van de vijf doktoren die tussen 1680 en 1720 in Zevenbergen hebben gewoond is van drie niet bekend of en zo ja waar zij gestudeerd hebben, één studeerde in Leuven en daarna in Leiden en één koos eerst voor Leuven en daarna voor Utrecht. De Merode, Potael en Alderkerk waren lid van de vroedschap en behoorden daarmee tot de stedelijke elite.

69 Bots, *Studenten*, nr. 1559, p. 63.

70 Bots, *Studenten*, nr. 2606, p. 410.

71 RAWB, ONAZ, inv. nr. 61 (notaris Joost Basen), schermpagina 250, akte d.d. 24 augustus 1704.

72 Bots, *Studenten*, nr. 3184, p. 473.

73 Bots, *Studenten*, nr. 3521, p. 509.

74 RAWB, OSAZ, inv. nr. 22, besluit magistraat d.d. 19 oktober 1709.

75 Delahaye, *St. Joriscilde*, 73.

76 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 78, akte d.d. 18 december 1709.

77 Bots, *Studenten*, nr. 4107, p. 573.

78 Bots, *Studenten*, nr. 5114, p. 684.

79 Zie noot 3.

80 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 388, akte d.d. 11 december 1716.

81 Delahaye, *St. Joriscilde*, 73.

82 RAWB, ONAZ, inv. nr. 33 (notaris Simon Wiltens), schermpagina 715, akte d.d. 30 december 1703.

83 BHIC, PF, inv. nr. 1826 (domeinrekening Zevenbergen jaar 1703, uitgaven).

84 BHIC, PF, inv. nr. 1788 onder andere f 138 v en volgende (11 percelen die in erfcijs zijn gegeven aan Potael) en f 227v en volgende.

85 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 339, akte d.d. 17 augustus 1715.

86 Delahaye, *Studenten*, 73.

Zwelling aan de linker arm

Op 8 juli 1693 vangt de behandeling aan van het zontje van Laurys Timmers. Zijn linkerarm is 'geaposte-meert' dat wil zeggen gezwollen van de hals tot aan de hand. Op 9 juli verbindt hij met een cataplasma. Van 10 tot en met 17 komt hij daar iedere dag. Op 18 juli doet hij een aderlating aan de neus. Van 19 tot en met 21 juli komt hij weer iedere dag, daarna op 24 en 27 juli. Op 27 heeft de meid ook wat: zij krijgt twee pillen. Daarna komt hij daar op 31 juli, 5, 7, 10 en 12 augustus. In de kantlijn staat dat er in januari 1694 betaald is

Volgens het handboek voor chirurgijns van Plenck uit 1798 is een cataplasma een soort brij, die evenals een stoving op het gekwetste lichaamsdeel gelegd wordt. Er zijn gekookte en ongekookte pappen. De pappen werken sneller dan de stovingen en behouden de warmte langer: 'uit welke reden zij om ontstokene en knoestgezwollen te verweken [...] gebruikt worden'⁸⁹

uit: rekeningboek Van der Put, image 53 rechterzijde.

Chirurgijns

In de periode 1680-1720 vond ik vijf namen van chirurgijns die in Zevenbergen woonden. Het waren:

Egbert Woutman (Woutmans)

In 1682 legde hij samen met dokter Buysschen een verklaring af over een man die niet kon rekenen.⁹⁰ In 1684 werd hij door een man uit Geertruidenberg meermalen uitgescholden voor 'schelm en honsvot'.⁹¹ Deze woorden werden toen als zeer beledigend beschouwd. Honsvot komt van het achterste van een hond.

Jacobus Adriaanssens

Deze trad in 1702 op als getuige bij een testament en deelde het jaar daarop met Cornelis Stevensz. Broeren een stuk land in de Kleine Meren. Hij werd toen aangeduid als monsieur Jacobus Adriaansz. borger en chirurgijn in de stad Zevenbergen.⁹²

Huibert van Bergen

Deze trad in 1709 op als getuige en legde in dat jaar ook een verklaring af over het vaderschap van een ongebornen buiten echt verwekt kind.⁹³

Johan Kerkhoven

Deze trad in 1680 op als betrokkene bij een voorval en als getuige bij een verklaring.⁹⁴

Antonie van der Put

Deze leefde van ca. 1660 tot 1704. Over hem hierna uitvoeriger.

Chirurgijn Van der Put had dus in Zevenbergen mogelijk de concurrentie van één andere meester, terwijl in naburige plaatsen als Klundert, Etten en Oudenbosch ook chirurgijnen praktiseerden.⁹⁵

Vroedvrouwen

In de eerste helft van de zeventiende eeuw worden in de bronnen herhaaldelijk vroedvrouwen genoemd. Na 1650 lijkt hun aantal minder te zijn geworden, maar verder onderzoek in de protocollen kan nog meer namen opleveren. In 1709 was Elisabeth van den Guldenhoek, huisvrouw van Johan Broekmans, gezworen vroedvrouw van de stad Zevenbergen. Zij legde toen op verzoek van Pieter van Maurik, jongeman (een nog niet gehuwde man) en borger van Zevenbergen, een verklaring af over wie de vader was van het pas geboren buiten echt verwekte kind van Antonet Kenten⁹⁶. Een week geleden had Liesbeth geassisteerd bij de bevalling van Antonet. Veel van de erbij geroepen vrouwen en vooral de moeder van Antonet drongen erop aan dat de moeder zou opzweren dat Van Maurik de vader was. Dit stukje overal in de Republiek voorkomend gewoonterecht hield in dat wanneer een vrouw tijdens de bevalling, dus niet ervóór of erna, onder ede verklaarde wie de vader van het kind was, dat deze verklaring voor de rechtbank gold als een wettig en overtuigend bewijs. De vroedvrouw, als deze aanwezig was, werd vaak verplicht om aangifte te doen van deze verklaring.⁹⁷ In dit geval zou dat betekenen dat Van Maurik het levensonderhoud van moeder en kind zou moeten betalen. Het ging echter niet zoals de vrouwen gewild hadden. Antonet weigerde te verklaren dat Van Maurik de vader was. Nee, Hendrik Janssen, soldaat in het regiment van een zekere Junius, had het gedaan. Van een soldaat, die per definitie arm was en geregeld werd overgeplaatst, viel niets te verwachten. De moeder en de vrouwen zullen dus niet blij geweest zijn. Helemaal duidelijk was de zaak niet want Antonet had de vroedvrouw in de oren gefluisterd en gevraagd of zij haar toch niet wilde dwingen een eed af te leggen. Liesbeth van den Guldenhoek werd op 22 maart 1711 begraven.⁹⁸ In 1709 had de stad Elisabeth Vermeeren als vroedvrouw in dienst op een zeer bescheiden salaris van 25 gulden per jaar.⁹⁹

87 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), scherpagina 348, akte d.d. 17 september 1715.

88 NAG, NDR, inv. nr. 7439, akte d.d. 20 mei 1721.

89 Ringoir, *Plattelandschirurgijns*, 115. Deze citeert uit het handboek van Plencq van 1798.

90 RAWB, ONAZ, inv. nr. 24 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina 29, akte d.d. 27 november 1682.

91 RAWB, ONAZ, inv. nr. 39 (notaris Simon Wiltens), scherpagina 21, akte d.d. 16 april 1684.

92 RAWB, ONAZ, inv. nr. 20 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina 150, akte d.d. 2 november 1702. RAWB, ONAZ, inv. nr. 61 (notaris Joost Basen), scherpagina 143, akte d.d. 29 april 1703.

93 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), scherpagina's 31 en 34, akten resp. d.d. 20 en 21 april 1709.

94 RAWB, ONAZ, inv. nr. 24 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina's 18 en 19, akten d.d. 27 maart en 23 mei 1680.

95 RAWB, notariële protocollen Zevenbergen.

96 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), scherpagina 47, akte d.d. 12 juni 1709.

97 Zie ook: Groot, *Inleidinge*, 309 (boek III, deel 35; De Groot vindt dat alleen wanneer de man erkent, de vrouw moet worden geloofd, anders niet).

98 RAWB, Collectie DTB Zevenbergen inv. nr. 19, scherpagina 35.

99 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1122 (stadsrekening 1699/1700, hoofdstuk uitgaven aan salarissen).

Zweer aan het scheenbeen

In 1693 wordt Gerrit Wilmsen behandeld aan een zweer aan zijn scheenbeen. De 'cure' vangt aan op 17 juni en eindigt op 24 september. Van der Put mikt op cataplasma's. Op 18 september laat hij de patiënt braken om hem te zuiveren (een 'purge vomatief'). Op 11 februari komt hij nog eens langs en overhandigt een flesje met water. Wat dat inhoudt is niet duidelijk. De hele kuur kost 15 gulden en 5 stuiver. Ook nu nog duurt het lang voordat een open wond aan het scheenbeen weer helemaal dicht zit.

uit: rekeningboek Van der Put, image 52 linkerzijde

DE MEDISCHE ARMENZORG

Vanaf de late middeleeuwen namen stadsbesturen medici in dienst omdat zij behoefte hadden aan experts die hen konden adviseren over gezondheidszaken. Vooral epidemieën speelden hierin een grote rol: hoe deze te voorkomen en als zij toch uitbraken hoe de zaak onder controle te houden. Een tweede taak van deze medici was wat men veel later de geneeskundige armenzorg zou gaan noemen. Armen moesten gevoed en gekleed worden, ze hadden huisvesting nodig maar ze moesten ook behandeld worden als ze ziek werden. Dat was de uitwerking van een alom levend christelijk ideaal vermengd met eigenbelang: veel arme zieken betekenden voor de rest van de bevolking een risico. Uit ervaring wist men dat ziekten zich verbreidden. Wat bij de armen begon kon overslaan op de gegoede burgerij. De medische armenzorg bestond uit gratis consulten, visites en medicijnen aan mensen die dat niet konden betalen.¹⁰⁰

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw gingen in noordelijk Brabant steeds meer besturen van kleine steden en dorpen ertoe over om medici op de loonlijst te zetten. Dat begon met chirurgijns en vroedvrouwen, een enkele keer breidde men dat uit tot doktoren. Met apothekers sloot men een contract voor de levering van genees- en hulpmiddelen. In het Hollandse Zevenbergen ging dat ook zo. In 1567 had de stad een chirurgijn en twee vroedvrouwen op de loonlijst staan. Meester Geerit van Erkelens ontving als chirurgijn jaarlijks 30 gulden, Anneke Nagels en Synke de huisvrouw van Adriaan de Zeeuwe kregen als vroedvrouwen respectievelijk 24 en 22 gulden.¹⁰¹ De stad ging daarmee door, ook in de jaren dat ze in de frontlinie lag van de elkaar beoorlogende partijen, maar in 1667 werd onverhoeds besloten de stadschirurgijns te ontslaan. Het boek met besluiten waarin dit is opgetekend maakt er weinig woorden aan vuil, een motief wordt niet genoemd.¹⁰² Uit de boekhouding van meester Van der Put mag worden afgeleid dat men toen alleen besloten heeft om aan chirurgijns geen salaris meer uit te keren, want Van der Put meldt dat hij in 1694 werd aangesteld als stadschirurgijn.¹⁰³ Al bracht het niet direct iets op, het feit dat de edele heren van de magistraat hem hadden aangesteld gaf hem een streepje voor. Zoiets als het predicaat officieel goedgekeurd dat aan klanten toch enig vertrouwen inboezemde. De stadsvroedvrouw bleef wel op de loonlijst staan. Na 1750 werd de medische armenzorg weer uitgebreid. In 1790 had Zevenbergen een medisch dokter, een chirurgijn en twee vroedvrouwen in dienst om voor de armen te zorgen.¹⁰⁴

Dinteloord, dat rond 1650 ongeveer 850 inwoners telde (het dorp 500 en de polders 350), en dus kleiner was dan Zevenbergen, had toen één chirurgijn in dienst. Opmerkelijk is dat zijn salaris werd verlaagd van 120 gulden in 1627 tot 60 gulden in het begin van de achttiende eeuw. Dinteloord dat evenals Zevenbergen uit het gelijknamige dorp en een aantal daaromheen gegroepede polders bestond en dus daarmee heel goed te vergelijken is, had ook een vroedvrouw in dienst. Haar salaris werd in de onderhavige periode juist verhoogd van 30-40 gulden naar 70 gulden.¹⁰⁵ De door Hallema gegeven verklaring dat de armen de chirurgijn minder en de vroedvrouw meer nodig hadden bevredigt niet. Waarom zouden de armen de meester in eens wel en de vroedvrouw niet kunnen betalen? Ik vermoed dat de economische depressie, die dit gebied in combinatie met na 1710 optredende epidemieën van veepest zwaar trof, de overheid dwong te bezuinigen.

MEESTER ANTONIE VAN DER PUT

Leven

Het onderzoek naar de levensloop van meester Antonie en zijn familie is gebaseerd op de door het Regionaal Archief West-Brabant gemaakte digitale toegang op Collectie DTB-registers. Niet bekend is waar en wanneer meester Antonie van der Put werd geboren, wel dat hij in 1678 voor de predikant trouwde met Jenneke Daniels Florijnen.¹⁰⁶ Het gereformeerde trouwboek vermeldt dat hij uit Zevenbergen kwam.¹⁰⁷ Tussen 1679 en 1696 liet het echtpaar zeven kinderen katholiek dopen, namelijk Maria op 5 mei 1679, Franciscus op 5 juli 1684, Daniel Antonius op 11 januari 1686, Catharina op 17 mei 1687, Maria Antonius op 31 augustus 1688, Guillelmus op 15 februari 1693 en Jacobus Antonius op 2 april 1696.¹⁰⁸ Van de geboorte van vier kinderen heeft meester Antonie een aantekening gemaakt in zijn boekhouding.¹⁰⁹ Daniël werd vernoemd naar de vader van Jenneke, Catharina naar de moeder van Jenneke, Maria naar Antonie's grootmoeder en Willem, door Van der Put geschreven als Guljam naar zijn vader. De jongste zoon Jacob Anton overleed op 15 november 1700.

Uit een andere aantekening in de rekeningboeken van meester Antonie komen we te weten dat zijn moeder Catharina Franssen van Oersbeeck heette, dat zij in de nacht van 5 juli 1703 overleed en nog die nacht tussen 2 en 3 uur werd begraven.¹¹⁰ Dit was een hele vreemde manier van doen, maar een verklaring daarvoor kan ik niet geven. Nasporingen in

100 Korst, *Om lijf en leven*, 135-137.

101 RAWB, OSAZ, inv. 969 (stadsrekening 1567-1569, hoofdstuk uitgaven).

102 RAWB, OSAZ, inv. nr. 19, resolutie d.d. 22 januari 1667.

103 RAWB, ASZ, inv. nr. 157, image 50 linkzijdige.

104 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1292 (hoofdstuk uitgaven aan salarissen).

105 Hallema, *Dinteloord*, 109 (inwonertal) en 115-117 (medische armenzorg).

106 RAWB, Collectie DTB-registers, digitale toegang. Datum van het huwelijk was 21 augustus 1678. Ik heb gezocht in alle plaatsen waarvan het Regionaal Archief de registers heeft.

107 In het katholieke trouwboek is dit huwelijk niet te vinden, maar dat kan komen doordat het pastoraat in juli 1678 werd overgedragen aan een nieuwe pater en er in het katholieke trouwboek tussen 6 juli en 10 oktober 1678 geen huwelijken en verlovings zijn ingeschreven.

108 RAWB, Collectie DTB-registers, digitale toegang. Bij de doop van Frans noteerde de pater als moeder Johanna Daniels. Ik heb aangenomen dat het hier om Jenneke Floreijnen gaat en dat de dopende pater het patroniem van Jenneke heeft gebruikt. Een andere zoon van meester Antonie en Jenneke heette Daniel en is naar ik veronderstel vernoemd naar Jennekes vader. Opmerkelijk is het hiaat tussen 1679 en 1684 waarin het echtpaar geen kinderen kreeg of althans niet liet dopen.

109 RAWB, ASZ, inv. nr. 157, deel 157.6, kattebel met aantekeningen over familiegebeurtenissen.

110 Bij de doop van het eerste kind Maria noteerde de dopende pater als achternaam 'Oesbeeck'. Zoeken op deze naam of varianten in de Collectie DTB-registers van het RAWB leverde niets op, ook niet als gezocht werd op alle plaatsen die het archief bestrijkt.

het register van de impost op het trouwen en begraven van Zevenbergen leverde niets op over deze spoedbegravenis. Zoeken in de digitale toegangen op de DTB-registers die door het gemeentearchief Roosendaal beheerd worden leverde ook niets op.

Wel maakten kort daarvoor, op 2 juli 1703, meester Antonie en zijn vrouw hun testament op.¹¹¹ Hij was gezond, zij ziek maar nog wel in staat om te testeren. Het testament ving aan met de bepaling dat de echtelieden elkaar tot enig erfgenaam benoemden. De langstlevende zou alle goederen ontvangen met inbegrip van de chirurgijswinkel. Hij of zij moest in ruil daarvoor de drie kinderen die er in 1703 nog waren opvoeden totdat zij 24 jaar oud waren of totdat zij in het huwelijk traden en daarmee, zoals dat heette, 'een staat verwerven'. Dan zouden de kinderen hun wettig erfdeel krijgen in de vorm van een geldbedrag van 150 gulden. De langstlevende zou verder voogd worden over de minderjarige kinderen, tot toeziend voogd werden familieleden van de andere kant benoemd. Meester Antonie en Jenneke sloten de weeskamer van Zevenbergen uit van elke bemoeienis met de nalatenschap. Getuigen waren de medisch dokter Willem Potael en dominee Everhard Westhovius. De handtekening van de meester verraadt een geofende hand en bewijst dat de meester als dat moest ook netjes kon schrijven. Het handschrift van zijn boekhouding is zeer slordig en soms onleesbaar. De handtekening van Jenneke is erg onbeholpen.

Een testament als dit was in deze tijd in Zevenbergen zeer gebruikelijk. Legaten aan goede doelen en andere familieleden kwamen nauwelijks voor. Wanneer het testament door een echtpaar werd opgemaakt benoemden de echtelieden elkaar tot enig erfgenaam. Maar deze moest daar wel wat voor doen: de kinderen, die er zijn en nog zullen komen, dienden behoorlijk te worden opgevoed en zij ontvingen hun legitieme portie wanneer ze oud genoeg waren of in het huwelijk traden. Het bedrag dat Antonie en Jenneke voor de kinderen bestemden, 150 gulden, was niet bijzonder groot maar ook weer niet erg weinig. We mogen de chirurgijn en zijn vrouw situeren onder de Zevenbergse 'kleyne luyden', zeg maar de lagere middenklasse.

De weeskamer was een in 1570 ingestelde commissie uit de magistraat die toezicht hield op het beheer van de bezittingen van minderjarige weeskinderen. De kamer kwam al in actie als een van de ouders overleed, maar door middel van een uitsluitings-clausule konden erflaters de kamer buiten de deur houden. Dat gebeurde heel vaak, niet alleen in Zevenbergen maar ook in Breda. Ds. Westhovius overleed in 1705.¹¹²

Jenneke overleefde haar ziekte, het was meester Antonie die het eerst aan de beurt kwam. Op 26 maart 1704 werd hij begraven in de laagste klasse van drie gulden per persoon.

Verder speuren in de gedigitaliseerde collecties DTB van het Regionaal Archief West-Brabant en het gemeentearchief Roosendaal leverde geen bruikbare gegevens over meester Antonie en zijn vrouw op. De familienamen Van der Put en Florijnen of Floren kwamen in Zevenbergen vaker voor, maar ik kon niet vinden wanneer Jenneke is overleden. In het hierna te behandelen dossier in het archief van de weeskamer vond ik een oproep van de weesmeesters van 29 december 1720 dat iedereen die iets te eisen had van het sterfhuis van de weduwe Van der Put zich bij hen moest melden. Nazien van het register van de impost op het trouwen en begraven leverde voor de periode 1 januari 1719 – 31 december 1721 geen aanknopingspunt op. Wellicht is zij op kosten van het armbestuur begraven en was deze groep van de belasting vrijgesteld.

Scheerklanten

Wie zich wil laten scheren door van der Put sluit een abonnement af. Meestal is dat voor een jaar en kost dat de mannen f 2,- of 2,50. In 1684 heeft van der Put 36 abonnementen, het jaar daarna 41. Mannen van stand betalen meer, waarschijnlijk omdat zij vaker en beter geschoren worden. Of gold als regel: hoe lager het tarief, hoe ouder en dus botter het mes? Zo betaalt jonker Jan Jacob Proost voor een jaar scheren 10 gulden, de advocaat Volcaart de Loekere 5 gulden en Aelbrecht Vreem, de majoor op het nabijgelegen fort Noordam, een ducaton (= f 3,15). In 1683 spreekt meester Antonie op 1 januari af met de pastoor Modest dat hij hem en zijn kapelaan zal scheren voor 10 gulden. Op één na betalen alle klanten in geld. Alleen Jan Willemsen van Dorst betaalt een half veertel tarwe voor een jaar.

uit: rekeningboek Van der Put, image 3 en 5-8.

Nageslacht

In het archief van de weeskamer bevindt zich een dossier van de boedel van vermoedelijk de weduwe van meester Antonie.¹¹³ Het dossier is onvolledig en zwaar beschadigd. Wat ervan over was is door de archiefdienst zorgvuldig gerestaureerd. Vermoedelijk bestrijkt het de periode 1704-1730. De weduwe moet vóór 29 december 1720 zijn overleden. De rekening is helaas niet meer aanwezig, het dossier bestaat voornamelijk uit kwitanties. Deze roepen het beeld op van een arme boedel waar niet veel te halen viel. In 1702 leverde de zuster van Cornelia Guldenhoek aan de erfgenamen van meester Antonie voor drie gulden en 8 stuivers medicamenten.

Enkele kwitanties maken melding van chirurgijn Frans of François van der Put. Deze is zijn vader opgevolgd. In 1705 legt hij al samen met dr. Potael een verklaring af over de ernstige ziekte van luitenant Johan van Rijckevorsel.¹¹⁴ De man was zo ernstig ziek dat hij zijn werk als officier niet kon doen. Het leger had hem wel nodig want de Spaanse Successieoorlog was in 1702 uitgebroken. Frans Deze treedt in 1710 als getuige en met vermelding van de titel meester-chirurgijn op in een notariële akte.¹¹⁵ Op 20 juni 1706 trouwde hij in Zevenbergen voor de pastoor met Johanna van der Schoot. Beiden woonden toen in Zevenbergen. Ik kon niet vinden waar en wanneer Frans is overleden. Johanna overleefde haar man en werd op 11 maart 1766 in Zevenbergen begraven.

Een andere zoon van meester Antonie, Toon, werd patiënt. In 1710 wendde hij zich met een gecompliceerde armfractuur tot medicinae doctor P. Alderkerk. Deze toonde zich bereid tot 'restaureren en cureren van een gecomponeerde fractuur in sijnen arm' voor het aanzienlijke bedrag van 25 gulden. Toen bleek dat Toon dat wegens zijn armoede niet op kon brengen, verlaagde Alderkerk de rekening tot 12 gulden en 12 stuivers. Tenslotte werd er in 1728 7 gulden en 10 stuivers betaald. Andere kwitanties in dit dossier gaan over het onderhoud van het huis dat ook wel huisje wordt genoemd.

111 RAWB, ONAZ, inv. nr. 33 (notaris Simon Wiltens), schermpagina 691, akte d.d. 2 juli 1703.

112 Delahaye, *Episoden*, 32. Over deze predikant: 21-33.

113 RAWB, Archief Weeskamer Zevenbergen, inv. nr. 686.

114 RAWB, ONAZ, inv. nr. 39 (notaris Simon Wiltens), schermpagina 54, akte d.d. 6 augustus 1705.

115 RAWB, ONAZ, inv. nr. 72 (notaris Jakob Zeeus), schermpagina 118, akte d.d. 11 oktober 1710.

Bezittingen

Onderzoek in het register met herencijnzen van de stad Zevenbergen leverde op dat meester Antonie in de Kerkstraat drie naast elkaar gelegen huizen bezat.¹¹⁶ In één daarvan zal hij gewoond hebben maar het register geeft niet aan welke dat was. Met de drie huizen corresponderden drie erven waarop de cijns rustte en waarvan het register de oppervlakte nauwkeurig opgeeft. Het eerste erf was 9 bij 24 meter groot, de oppervlakte ervan was ongeveer 170 vierkante meter. De huisjes grensden aan de achterzijde aan het kerkhof. Zoals gebruikelijk geeft het register ook de namen van oudere eigenaren. Voor het eerste huis waren dat teruggaand in de tijd Jan Janssen visser, meester Pieter van Kessel en de korenkoper Adriaan Cornelissen.¹¹⁷ De titel meester kan een academische graad aangeven maar kan ook betekenen dat de man een meesterproef heeft afgelegd. Denkbaar is dat Pieter van Kessel, die in 1625 in het kohier van de verponding wordt vermeld, ook chirurgijn is geweest, maar dat is toch ook weer niet zo waarschijnlijk omdat in dit kohier ook voorkomt meester-chirurgijn Pieter Margnaerd met een huis in de Doelstraat.¹¹⁸ Na meester Antonie van der Put was het huis eigendom van achtereenvolgens Jan Hagers, Jacob Simonides en Jan Gysbert Dijkman. De twee erven ernaast waren iets kleiner.¹¹⁹ Van der Put had ook nog een stukje land: 1 bunder en 50 roeden [= 1,5 hectare] in de Molengors in de Oude Noordpolder.¹²⁰

De praktijk van meester Antonie van der Put*De patiëntenboekhouding*

Het inventarisnummer 157 bestaat uit de volgende zes delen:

nr. 157.1 patiëntenboekhouding 1681-1686

nr. 157.2 idem 1688-1691

nr. 157.3 idem 1693-1698

nr. 157.4 idem 1699-1705

Daarop volgen nog twee delen met anderssoortige stukken.

nr. 157.5 bevat een schrift met enkele recepten en persoonlijke aantekeningen. Het is in of rond 1704 geschreven door een zoon van meester Antonie, Daan of Daniel die toen in Breda verbleef of woonde.

nr. 157.6 bevat losse stukken onder andere facturen en allerlei aantekeningen ook over religieuze zaken.

Voor zijn andere inkomsten en zijn uitgaven heeft Van der Put vermoedelijk ook boeken bijgehouden. Zo moet hij geld hebben uitgegeven aan medicamenten en aan stoffen om medicamenten van te maken. Verder waren er de huishoudelijke uitgaven, uitgaven aan belastingen en beleggingen zoals aan koop van land of uitlenen tegen rente aan andere burgers. Deze andere registers zijn niet bewaard. De patiëntenboeken zijn zeer rommelig bijgehouden. Voor een buitenstaander is er moeilijk uit wijs te worden. Rekeningen die zijn betaald worden doorgehaald, soms is dat zo grondig gedaan dat de tekst niet meer te lezen is. In de kantlijn staan vaak aantekeningen over betalingen in termijnen.

Dit is het normale beeld van een boekhouding van een ambachtsman uit deze tijd. De registers waren voor eigen zakelijk gebruik, het is nooit de bedoeling geweest dat zij door derden zoals historici zouden worden ingezien. De registers zijn aangelegd met het oog op een goed financieel beheer, niet om vast te leggen welke medische handelingen zijn

verricht. Het zijn dus geen patiëntendossiers, maar zij bevatten wel vaak terloopse vermeldingen van de klachten. Of de patiënten beter werden of dat zij overleden, is bijvoorbeeld niet aangetekend. De patiëntenboekhouding kon ook dienen als bewijsmateriaal wanneer de rekening niet betaald werd en de chirurgijn zich tot het gerecht moesten wenden.¹²¹

In de boedelinventaris van Adriaan Marcelissen de Klopper, weduwnaar van Jenneke Adriaans Brueren, wordt een andere boekhouding omschreven.¹²² Mogelijk heeft Jenneke of haar man of zij beiden zich beziggehouden met het genezen van zieke dieren. Er wordt namelijk geregeld gesproken van 'meesterlonen'. Zij woonden in de stad aan de zuidzijde van de havenkant. De boekhouding bestaat uit zes registers die genummerd zijn A, B, C, F, G en H. De registers F-H bevatten de meesterlonen. De klanten wonen in Zevenbergen maar ook ver daarbuiten bijvoorbeeld in Breda. Ook in Bredase boedelbeschrijvingen kwam ik herhaaldelijk 'rekeningboeken' tegen die met letters genummerd waren. Bijhouden van dit soort registers was noodzakelijk omdat het vaak lang duurde voordat de klanten konden betalen. Zo had een boer pas geld in huis wanneer hij zijn oogst had verkocht.

Patiënten en tarieven

De patiënten wonen in Zevenbergen, maar soms in het aangrenzende Niervaart (ook wel Klundert genaamd) en Hoge en Lage Zwaluwe. Bijna altijd wordt de rekening in geld betaald, een enkele keer geschiedt dit in natura, dat wil zeggen in graan. Dat kon de meester altijd in Zevenbergen laten malen en daarna afgeven aan een van de vele bakkers om er brood van te maken. Rekeningen worden vaak stukje bij beetje betaald. De meeste boeren en ambachtslieden hadden niet zoveel geld in kas. Een enkele keer werd de rekening kwijtgescholden. In de kantlijnen staat dan 'pro Deo'. Een visite kostte 12 stuiver, maar als de chirurgijn 's nachts moest uitrukken, gold dubbel tarief. Voor langdurige en ingewikkelde behandelingen sloot de chirurgijn eerst een akkoord waarbij een ronde som werd afgesproken voor de hele behandeling. Bijvoorbeeld bij de behandeling van een verzwering van het scheenbeen die meer dan 4 gulden moest kosten. Minder duur is een zwerende vinger bij een meisje die werd opengesneden, wat 25 stuiver kostte.

Populair waren het aderlaten en het koppen zetten. Bij aderlaten werd op een vooraf gekozen tijdstip op een bepaalde plaats een ader geopend en een zekere hoeveelheid bloed afgelaten. Aderlaten kostte 6 stuiver. Voor twee koppen moest 4 stuiver worden neergelegd.

Verrichtingen en geneesmiddelen

De variatie aan verrichtingen was groot. Veelvuldig werd de huid gelicht. Verharde zweren waar de kans op koudvuur met fatale afloop groot is, werden zorgvuldig behandeld. De meester werd geroepen bij verwondingen, abcessen en gezwellen. Geregeld werden dozen met pillen en flesjes met een drank verkocht. De meester behandelde ook leden van de elite zoals borgemeester Wiltens en zijn gezin waar zich allerlei kleine kwalen voordeden. De meester

116 BHIC, PF, inv. nr. 1788. Het cijnsboek is niet geschikt om het aantal inwoners van de stad te berekenen omdat het alleen de namen van eigenaren bevat, niet die van huurders.

117 BHIC, PF, inv. nr. 1788, f 274v.

118 RAWB, OSAZ, inv. nr. 1364.

119 BHIC, PF, inv. nr. 1788, f 275r en f 276r.

120 RAWB, Archief Weeskamer Zevenbergen, inv. nr. 686, kwitantie wegens betaalde verponding.

121 RAWB, ONAZ, inv. 72 (notaris Jakob Zeeus), scherpagina 120, akte d.d. 20 oktober 1710. Het betrof een vordering van f 88-16-0 van een Fijnaartse chirurgijn.

122 RAWB, ONAZ, inv. nr. 21 (notaris Adriaan Segers Voorhoff), scherpagina's 256-270. De boedelinventaris is van 4 januari 1701. Een post op scherpagina 272 wijst duidelijk in de richting van het genezen van vee.

ging rond. Hij smeerde wonden in met zalf, deed wat aan de amandelen, behandelde zweren en zweertjes, gaf poeders tegen koorts, zette lavementen en plaatste een gebroken sleutelbeen weer in het gelid. Ik vond geen aanwijzing voor assistentie bij verlossingen. Die waren toen nog helemaal het domein van vrouwen: de moeder zelf, de buurvrouwen en vaak de vroedvrouw. Wel vond ik een recept tegen overvloedige maandstonden.

Van der Put was niet afkerig van snijden. Hij had tientallen scheerklianten, maar ook kleine operaties werden uitgevoerd zoals in november 1687: 'de vrouw een abces in den neck doorgesneden en genesen, tsamen van daar te gaan salven, plaasteren en kureren'. Rekening 6 gulden en 6 stuivers. Tand en kiezen werden ook getrokken: op 9 oktober 1687 werden bij Roxsnoer voor 12 stuivers twee tanden getrokken.

De chirurgijn verkocht wanneer hij op visite was veel geneesmiddelen in de vorm van poeders, mixturen en pillen. Hij moet dus rondgelopen hebben met een zware koffer. Of reed hij soms paard? De medicamenten kostten meestal minder dan één gulden.

Recept tegen een problematische menstruatie

Recept tegen de 'vloedt der maandstonden'. Neem een tot twee handen vol met spinnewebben, kook die in een halve pint wijnazijn en leg dit warm als een pleister rondom de navel en over de gehele buik. Bewezen is dat dit bij veel vrouwen helpt.¹²³

Op zoek naar meer kennis

In de patiëntenboekhouding bevindt zich ook een katern met allerlei zeer diverse aantekeningen.¹²⁴ Een ervan behelst het verzoek van meester Antonie aan een onbekende om een exemplaar mee te brengen van een gedrukt boek dat in Rotterdam te koop is bij Van Dijck, Doesburgh, Van Rijn of Van Loon. Het gaat om een boek dat toen veel opzien baarde: '*Manuele operatiën, eerste deel zijnde een nieuw Ligt voor vroedmeesters en vroedvrouwen*' dat geschreven was door Hendrik van Deventer en in 1701 van de pers kwam. Het was een boek in vier delen (vermoedelijk katerns) met 35 kopergravures. Hendrik van Deventer was een chirurgijn die zich specialiseerde in de orthopedie en de verloskunde.¹²⁵ In 1696 verscheen van zijn hand een handboek met nieuwe inzichten in de vroedkunde getiteld 'Dageraet der Vroetvrouwen'. Veel vrouwen liepen in die tijd door een tekort aan vitamine D de Engelse ziekte op en hielden daar onder meer een vernauwd bekken aan over. Wanneer zij moesten bevallen, leidde dat tot complicaties die het leven van moeder en kind in gevaar brachten. Bevallen was toen trouwens veel meer dan nu voor de vrouw een riskante zaak. Van der Put moet dit probleem gekend hebben en zocht daarom naar literatuur over dit probleem. Aan een van de schippers die in Zevenbergen vaak langs kwamen zal hij gevraagd hebben om in Rotterdam eens uit te kijken naar dit boek. Een gewone plattelandschirurgijn toonde in 1700 dus interesse voor de verloskunde, een domein dat tot dan toe was voorbehouden aan vrouwelijke experts. In de achttiende eeuw zouden chirurgijns het terrein van de verloskunde betreden. Er kwamen toen steeds meer heel- en vroedmeesters. Dat het boek 'Manuele operatiën' nog lang geraadpleegd werd, blijkt uit de derde druk die in 1746 in Leiden en een vierde druk die in 1765 in Amsterdam verschenen. Beide drukken waren rijk geïllustreerd wat ook betekende dat het dure boeken waren.

MEESTER ANTONIE EN DROSSAARD BRESSY

In deel 6 van de boekhouding is een gedicht opgenomen op het huwelijk van de drossaard met Anthonia Dispontyn. Het gedicht is wellicht door Van der Put zelf gemaakt. Zoals gebruikelijk in dit genre wordt het bruidspaar opgehemeld. Op het eind wordt erg nadrukkelijk de wens geuit dat het huwelijk vruchtbaar moge worden en dat bruid en bruidegom nog lang, gelukkig en deugdzaam mogen leven.

Rudolphus Bresii waarde heere
 Mevrouw Anthoonia Dispontyn
 Godt geef dat U zaadt magh vermeerren
 In deugden op des werelt plijn
 En dat gij meught in deugden leven
 Terwijl U Godt tsaam heeft vereendt
 Op dat g'ons nooijt en meugt begeven
 Wensch ick voor alle de gemeendt
 En dat gij een getal der jaren
 Ter zalighijt leeft op der aardt
 En deugt saam kinders meugt vergaren
 Dat Godt U in gesondhijt spaardt'

Het huwelijk was zeker vruchtbaar: tussen 1694 en 1715 werden tien kinderen gedoopt. Niet bekend is wanneer het huwelijk precies plaatsvond.¹²⁶

In ditzelfde register bevindt zich echter een aantekening van meester Antonie die als volgt luidt:

'den 21 september 1699 heeft Barent Six tegen mijn en Catharina van der Hoff gezijt dat den drost Bressi hem en Anthonia Audermans tot sijnen huysse eerstmaal tsamen te bet heeft doen gaan met die bijvoeginge 'wilde gij er niet bij te bet gaan, zoo zal ick er bij kruijpen', [...] 't welck geen officier en past'.

De drossaard dwong dus een man en een vrouw, die bij hem logeerden, om met elkaar naar bed te gaan en toen het paar daar niet voor voelde, zei de drossaard dat hij het anders wel met haar zou doen. Van der Put wilde even kwijt dat hij vond dat een drossaard zoiets niet hoorde te doen. We zullen nooit te weten komen of dit allemaal ordinaire roddel was of dat het echt is gebeurd. Wat ik mij wel afvraag is of Bressy soms de papieren van Van der Put na zijn dood in beslag heeft laten nemen om te voorkomen dat deze roddelpraat alom bekend werd en zijn goede naam werd aangetast? Voor de drossaard was dat een koud kunstje, want hij stuurde de hele rechtspraak aan.

123 RAWB, ASZ, inv. nr. 157.4.

124 RAWB, ASZ, inv. nr. 157.6.

125 Lindeboom, *Geschiedenis medische wetenschap*, 101-103.

126 RAWB, Collectie DTB-registers, digitale toegang. Ik heb gezocht in alle plaatsen waarvan het Regionaal Archief de registers heeft. Rudolf Bressy was eerder op 17 januari 1688 getrouwd met Wilhelmina Cornelia Doudijns uit Den Haag. Dit huwelijk bleef vermoedelijk kinderloos.

CONCLUSIES

De resultaten van dit onderzoek zijn niet spectaculair. Er hoeven geen theorieën naar de prullenbak te worden verwezen en nieuwe hypothesen op stapel te worden gezet. Zevenbergen was niet bijzonder, het week niet af. Waarom zou het dat trouwens wel doen? Het was gewoon een welvarend stadje in Holland aan de grens met Brabant met ongeveer 1.000 inwoners waar veel graan vandaan kwam en waar de reiziger zich doorheen spoedde op weg naar Holland of Antwerpen. Rond het stadje lagen vruchtbare kleipolders die, als het weer meewerkte, ieder jaar rijke oogsten aan graan en zaden opleverden. Het land was vriendelijk voor het gewas maar niet voor de mensen. Zoals de rest van Holland was dit geen gezond gebied. Malaria was endemisch en de zuigelingen- en kindersterfte zullen er hoog geweest zijn. De gezondheidszorg bestond rond 1700 uit één academisch gevormde medicus die vaak deel uitmaakte van de elite, verder uit één misschien twee chirurgijns en één of twee vroedvrouwen. Er was geen apotheek. De stad gaf in deze periode geen geld uit aan medische armenzorg, wel ervoor en erna. In religieus opzicht waren er twee kampen: katholieken en gereformeerden. Beide confessies verdroegen elkaar met moeite.

Van 1681, maar vermoedelijk al eerder, tot aan zijn dood in 1704 was meester Antonie van der Put hier werkzaam. Hij had een groot gezin. Stad en land liep hij dagelijks af om zijn klanten te bezoeken en er te snijden, te smeren en te 'cureeren' of te 'meesteren'. Het scheren deed hij vermoedelijk in zijn winkel, die centraal gelegen was aan de Kerkstraat. Hij streefde ernaar zijn kennis te vergroten en bestelde op zijn minst één boek dat ging over de hulp bij moeilijke bevallingen.

Met dit artikel krijgt de lezer meer zicht op het dagelijks leven in een tijd die nog vaak de Gouden Eeuw wordt genoemd. De in 2011 overleden historicus Arie van Deursen toonde al lang geleden aan dat de meeste mensen het toen met koper- of klein zilvergeld moesten stellen.¹²⁷ Er werd veel gesappeld en maar af en toe genoten.¹²⁸ Voor de meesten bestond het leven uit fysiek zware arbeid, ze hadden niets te vertellen en de toekomst was niet zeker. In een paar dagen kon je dood zijn, dat besefte iedereen door en door. Dat zal ook gegolden hebben voor de meester-chirurgijn Antonie van der Put. Hij was niet echt rijk en na zijn dood raakte het gezin in moeilijkheden. Niettemin werd een van de zoons, Frans, ook chirurgijn.

Afkortingen

ASZ	Archief Schepenbank Zevenbergen
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum 's-Hertogenbosch
KB	Koninklijke Bibliotheek Den Haag
NAG	Nationaal Archief 's-Gravenhage
NDR	Nassause Domeinraad vanaf 1581
ONAZ	Oude Notariële Archieven Zevenbergen
OSAZ	Oud-Stadsarchief Zevenbergen
PF	Archieven van de rentmeesters van prins Frederik
RAWB	Regionaal Archief West-Brabant, Oudenbosch

¹²⁷ Deursen, *Kopergeld*. Van Deursen besteedde daarin overigens geen aandacht aan gezondheid en genezen.
¹²⁸ Prak, *Gouden Eeuw*, 151-166.

7. Het Nieuwveer over de Mark was een belangrijke schakel in de landroute van de Moerdijk naar Breda en Antwerpen. Op deze plek kruisen nu de snelweg A 16, de spoorweg en de hogesnelheidslijn Amsterdam-Parijs de Mark (Foto auteur 5 augustus 2012).

Lijst van bronnen

Primaire bronnen

Archieven

Nationaal Archief Den Haag

Nassause Domeinraad vanaf 1581

(toegangsnummer 1.08.11)

Rekening rentmeester-generaal van de 'domeinen generaal' 1680

Rekeningen domeinen Zevenbergen, diverse jaren

Resolutiën Nassause Domeinraad, diverse jaren

Diverse bundels over Zevenbergen

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

Rentmeesters van Prins Frederik

(toegangsnummer 91)

Rekening domeinen Zevenbergen 1703

Cijnsboek Zevenbergen 1708-1804.

Regionaal Archief West-Brabant, Oudenbosch

Protocollen van notarissen Zevenbergen

notarissen Adriaan Segers Voorhoff, Simon Wiltens, Joost Basen en Jakob Zeeus.

Oud-stadsarchief Zevenbergen

Resolutiën stadsbestuur

Kohieren verponding

Weeskamer

Schepenbank Zevenbergen

Boekhouding van de meester-chirurgijn Antonie van der Put (inv. nr. 157)

NB: dit stuk is niet gefolieerd, daarom wordt in de noten verwezen naar de nummers van de opnamen van het gedigitaliseerde bestand.

Collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken en registers van de impost op het trouwen en begraven

Digitale toegang op de website van de archiefdienst.

DANS (= Data Archiving and Networked Systems), Den Haag

www.dans.knaw.nl

Volstellingen Nederland 1795-1971.

Secundaire bronnen

Boeken en artikelen

- Beverwijck Johan van, *Alle de wercken zo in de medicyne als chirurgie van de heer Joan van Beverwyck, out-schepen der Stadt Dordrecht* (t'Amsterdam, bij Jan Jacobsz Schipper, 1656).
- Bots, H., I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg, 1979).
- Delahaye, Albert, *Heerlijkheid en heren van Zevenbergen. Deel II 1453-1794* (z. pl., 1969).
- Delahaye, Albert, *Het St. Jorisdigle of de vroedschap van Zevenbergen* (z. pl., 1973).
- Delahaye, Albert, *Episoden uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente Zevenbergen* (z. pl., 1976).
- Delahaye, Albert, 'Het kasteel van Zevenbergen', in: *De Heren XVII van Nassau Brabant* (z. pl., 1979) 337-360.
- Deursen, A.Th. van, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (4 delen; Assen/Amsterdam, 1978-1980).
- Dovring, zie: Groot.
- Groot, Hugo de, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* (2de uitgave door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers; Leiden, 1965).
- Groot, Isfridus de, ord. praem. *Personen en feiten uit de geschiedenis van Zevenbergen* (Zevenbergen, [1937]).
- Haan, M.C. de, 'De administratieboeken (1696-1708) van Pieter Turcq, chirurgijn te Dinteloord in Prinsenland', *Mensen van Vroeger*, 5 (1977) 116-128.
- Hallema, A., *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de 17e eeuw* (Breda, 1955).
- Hezemans, H., 'Een reis van Gent naar Rotterdam in de 18e eeuw', in: *Brabantia*, 6 (1957) 154-159.
- Hoof, M.C.J.C. van, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot, *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1881 met retroacta vanaf de dertiende eeuw* (Den Haag, 1997).
- Huizenga, Erwin, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context* (Hilversum, 2003).
- Janse, Antheung, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2011).
- Kappelhof, A.C.M., 'Chirurgijn Jan Bolsius en zijn tijd', in: *Boschboombladeren*, 33 (1986) 3-30.
- Kappelhof, A.C.M., 'Aan de pols gevoeld. 'Medici' in Breda, 1550-1625', in: *Engelbrecht van Nassau*, 19 (2000) 128-135 en 62-72.
- Kappelhof, A.C.M., 'De medische markt in een middelgrote stad: Breda 1545-1625', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 54 (2001) 165-190.
- Kappelhof, A.C.M. 'De medische markt in stad en platteland in de vroegmoderne periode: Breda en Princenhage 1545-1633', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 20 (2003) 118-147.
- Kappelhof, A.C.M., 'Van kasseien en kanalen. Pogingen om Breda voor het personen- en goederenverkeer beter bereikbaar te maken in de periode 1500-1800', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 56 (2003) 1-40.
- Kappelhof, A.C.M. 'De medische markt in stad en platteland in de vroegmoderne periode: Breda en Princenhage 1545-1633', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 20 (2003), 118-147.
- Keizer, D.P.R., *Geneeskundig huisboek. Derde druk van Reissig's encyclopaedie* (Amsterdam, z.j.)
NB: Dit is een Nederlandse bewerking van een boek geschreven door de Duitse arts Carl Reissig dat bestemd was voor leken. De derde druk moet dateren van rond 1930, aangezien een daarop volgende druk van 1935 dateert. Het Duitse origineel is vermoedelijk veel ouder. In dit boek worden veel toen verouderde therapieën beschreven.
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen, 1964).
- Komrij, Gerrit, *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten* (Amsterdam, 1986).
- Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht/Antwerpen, 1988).
- Korteweg, A., 'Zevenbergen, schakel tussen Antwerpen en Rotterdam', in: *Oud Nieuws*, 5 (1985), nr. 16, 4-10.
- Korteweg, A., 'Brievenvoer in vroeger tijd', in: *Oud Nieuws*, 7 (1987), nr. 20, p. 4-28.
- Korteweg, A., 'De Zevenbergse gilden', in: *Oud Nieuws*, 9 (1989), nr. 29, p. 4-17.
- Leenders, K.A.H.W. 103 Zevenbergen. in: Koeman, C., en J.C. Visser. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Map 8. Nederland: Noord-Brabant en Limburg*. (Alphen aan den Rijn, 1992, inleiding en 1998 (kaart 8).
- Lindeboom, G.A., *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum, 1972).
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen, 1978).
- Prak, Maarten, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen, 2002).
- Ringoir, J.B., *Plattelandschirurgijns in de 17e en de 18e eeuw. De rekeningenboeken van de 18e eeuwse Durgerdamse Chirurgyn Anthony Egberts* (Bunnik, 1977).
- Rochussen, Jan, *Geschied- en waterloopkundige aantekeningen nopens de dichtung van de rivier de Dintel ...* ('s-Hertogenbosch, [1805]).
- Roorda, D.J. ed., *Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple Observations upon the United Provinces* (Haarlem, 1978).

- [Synode van Zuid-Holland van de Nederduits Gereformeerde Kerk], *Kort verhael van de stoute indringinge, het geduurig verblyf en onbeschaemde stoutigheden van de roomsche priesters, in de baronnie en stad van Zevenbergen ... beginnende met den jare 1627, en vervolgens tot ao. 1726 toe, met alle de autentike stukken daertoe behorende* (Reinier Boitet, Delft, 1726).
- Kon. Bibliotheek, Verzameling pamfletten, signatuur KW Pft 16697.
- Gedrukt door Reinbier Boitet in Delft, 1726. 88 p.
- Temple, zie: Roorda.
- Verhave, Jan Peter, *Malaria. Nicolaas H. Swellengrebel (1885-1970) abroad and at home* (Rotterdam, 2011).
- Verhey, C.J. red., en P.C. Heyligers, T. Lebret en I.S. Zonneveld, *De Biesbosch. Land van het levende water* (Zutphen, 1961).
- Vriend, 'De rivier de Mark door de eeuwen heen (II)', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 7 (1954) 81-90.
- Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).
- Watering, C.W. van de ed., *Jakob Zeeus. De wolf in 't schaepsvel* (Zwolle, 1963).
- Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).
- Zeeus, zie: Watering.